

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4•2024

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера,
Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2024

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

KUSHNIR A. S., SHEIKO I. M., KOZLENKO R. O., MATVIISHYNA Zh. M. Results of Palaeo-Soil Studies of Olbia in the Context of Early Urbanisation Processes in the North-Western Black Sea Region
ОНИЩУК Я. І., СЛОБОДЯН Т. І. Результати дослідження поховання № 8 на могильнику Карів I у Західному Побужжі
АКСЬОНОВ В. С. Ранньосередньовічні катакомбні поховання Верхнього Салтова з підвісками слов'янського кола

Articles

- 5 KUSHNIR A. S., SHEIKO I. M., KOZLENKO R. O., MATVIISHYNA Zh. M. Results of palaeo-soil studies of Olbia in the context of early urbanisation processes in the north-western Black Sea region
18 ONYSHCHUK Ya. Ya., SLOBODIAN T. I. Results of the Burial No. 8 Research from the Cemetery of Kariv I in the Western Buh River Region
35 AKSIONOV V. S. Early Medieval Catacomb Burials of Verkhniy Saltiv with Pendants of the Slavic Circle

Публікації археологічних матеріалів

ЄВДОКИМОВ Г. Л. [†], ДАНИЛКО Н. М., ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Курганна група II біля смт Асканія-Нова
ЛИСЕНКО С. Д., ЛИСЕНКО С. С. Курганна група № 3 Войцехівського могильника комарівської культури

Publications of Archaeological Materials

- 46 YEVDOKYMOV H. L. [†], DANYLKO N. M., PUSTOVALOV S. Zh. Mound group "II" near Askania-Nova
61 LYSENKO S. D., LYSENKO S. S. Barrow Group No. 3 of the Voitsekhivka Cemetery of the Komariv Culture

Нові відкриття та знахідки

YILMAZ M. D. Recent Archaic Period Decorated Architectural Terracotta Finds from Akalan Citadel (Discovered during the 2022–2023 Research Campaigns)

Discoveries and Recent Finds

- 86 İLMAZ M. D. New architecturally-decorative finds of the archaic period from the Akalan Citadel (discovered during the 2022–2023 research campaigns)

Дискусії

МИНАКОВ М. А., РАДЧЕНКО С. Б. Структура археологічного знання та поняття археологічної культури: пропозиції до перегляду в перспективі акторно-мережевої теорії

Discussions

104 MINAKOV M. A., RADCHENKO S. B. The Structure of Archaeological Knowledge and the Concept of Archaeological Culture: The Perspective of Actor-Network Theory

Історія науки

СТЕПАНЧУК В. М. Юрій Георгійович Коло-сов (до 100-річчя від дня народження)

СЕГЕДА С. П. Дяченко В. Д. в історії української антропології (до 100-річчя з дня народження)

History of Science

125 STEPANCHUK V. M. Yuriy Heorhiiovych Kolosov (to the 100th Anniversary of His Birth)

139 SEHEDA S. P. Vasyl D. Diachenko in the History of Ukrainian Anthropology (to the 100th Anniversary of His Birth)

Хроніка

Сергієві Анатолійовичу Скорому — 75!

III Всеукраїнська археологічна конференція «Путівльські читання»

Алфавітний показник змісту журналу «Археологія» за 2024 рік

News Review

145 Serhii Anatoliiovych Skoryi Turns 75!

148 3rd Ukrainian Archaeological Conference “Putyvl Readings”

149 Index of Publications in *Arheologia* Journal in 2024

© С. Д. ЛИСЕНКО, С. С. ЛИСЕНКО* 2024

КУРГАННА ГРУПА № 3 ВОЙЦЕХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА КОМАРІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено публікації матеріалів із курганів групи 3 Войцехівського могильника, досліджених Фастівською археологічною експедицією у 2011–2012 рр. Кургани належать комарівській культурі тшинецького культурного кола та датуються серединою — третьою чвертю II тис до н.е.

Ключові слова: Волинь, доба пізньої бронзи, тшинецьке культурне коло, комарівська культура, Войцехівський могильник.

У II тис. до н.е. значні території Чорноморсько-Балтійського регіону входили до ареалу тшинецького культурного кола (далі — ТКК), представленого, за сучасними поглядами, трьома археологічними культурами — тшинецькою, сосницькою та комарівською — та низкою периферійних груп (Gardawski 1959; Swiesznikow 1967; Florescu 1970; Dąbrowski 1972; Березанская 1972; Miśkiewicz 1978; Дергачёв 1986; Артёменко 1987; Свешников 1990; Крывальцевіч 1995; Taras 1995; Rimantiene, Ostrauskas 1998; eds. Cavruc, Dumitroaia 2001; Лакіза 2008; Górski, Lysenko, Makarowicz 2003; Makarowicz 2010; Лысенко 2017). Однією із найбільш значущих пам'яток волинської групи комарівської культури східного ареалу ТКК є Войцехівський могильник (Колодяжне-2) на Житомирщині.

Пам'ятка розташована на лівому березі р. Случ (права притока р. Горині — правої притоки р. Прип'яті — правої притоки р. Дніпра), між смт Миропіль, с. Колодяжне (Колодажин, Колодисте) Романівського (колишнього Дзержинського) р-ну Житомирської обл. та с. Коло-

сівка (колишнє Войцехівка) Полонського р-ну Хмельницької обл. (рис. 1: 1–3). Серед пам'яток східного ареалу ТКК Войцехівський могильник посідає особливе місце. Це перша поховальна пам'ятка комарівської культури, дослідження якої були проведені систематично на широкій площі, власне, ще до виділення тшинецької культури в Польщі (Kostrzewski 1930) та комарівської культури на Галичині (Sulimirski 1936).

Історія досліджень Войцехівського могильника

Войцехівський могильник 100 років тому, влітку 1923 р. відкрив С. С. Гамченко. Того року територія ур. Запуст, розташованого на північний схід від с. Войцехівка (сучасна Колосівка) була розчищена від чорнолісся, а навесні 1924 р. — і частково розорана (Гамченко 1924, с. 69). Розкопки на могильнику С. С. Гамченко розпочав у вересні 1924 р. У курганній групі № 1 було розкопано сім курганів, ще один — у курганній групі № 2. На жаль, матеріали розкопок тоді так і не були опубліковані. Але в науковому архіві Інституту археології НАН України зберігся докладний рукописний звіт про дослідження Войцехівського могильника, складений С. С. Гамченком (Гамченко 1924, № 46, с. 66–94), та чернетки до цього звіту (Гамченко 1924, № 47–48). Пізніше ці матеріали були покладені в основу публікації О. Ф. Лагодовської, яка в першій половині 1920-х років працювала у Волинському науково-дослідному музеї (зараз Житомирський обласний краєзнавчий музей) під керівництвом С. С. Гамченка (Лагодовська 1948).

У зв'язку з особливим значенням Войцехівського могильника для вивчення історії лісостепової смуги межиріччя Дністра — Дніпра за доби бронзи Інститут археології АН УРСР у 1941 р. запланував продовження його досліджень, але війна змусила надовго відкласти виконання цього важливого завдання (Лагодовська, Захарук 1956, с. 69).

У 1944 р., відразу після відновлення в Києві Інституту археології АН УРСР, що повер-

* ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-9624-0364, suragangal@gmail.com

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-6713-6074, sspssl@gmail.com

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

нувся з евакуації з Уфи, О. Ф. Лагодовська приступає до роботи над темою «Період бронзи на Волині». У цей час вона завершила також попередню обробку архівних матеріалів С. С. Гамченка та підготувала їх до друку (Дзбановський 1947, с. 184).

Матеріали доби бронзи з курганів №№ 1–7 курганної групи № 1 Войцехівського могильника О. Ф. Лагодовська вперше опублікувала 1948 р. у другому томі журналу «Археологія» (Лагодовська 1948). У публікації також були розглянуті аналогічні знахідки на Волині та на прилеглих територіях Київщини й Поділля (Лагодовська 1948, с. 72–77). Згідно з висновками дослідниці, войцехівські кургани примикають до групи пам'яток, що відомі як білопотоцька група та комарівська культура. На думку О. Ф. Лагодовської, войцехівські кургани мають бути датовані III періодом бронзи, 1400–1200 рр. до н.е. (Лагодовська 1948, с. 77–78).

У 1948 р. під час роботи Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР, що працювала під керівництвом В. К. Гончарова, О. Ф. Лагодовська провела обстеження стану Войцехівського могильника та встановила, що через оранку пам'ятці загрожує повне знищення. Тому в 1949 р. розкопки на могильнику були поновлені. У курганній групі № 1 окремий загін Волино-Подільської археологічної експедиції у складі О. Ф. Лагодовської, Б. М. Захарука та П. І. Завади розкопав ще шість курганів (Лагодовська, Захарук 1956). Унаслідок робіт 1949 р. більша частина курганів групи № 1, 13 із 16, позначених на плані у звіті С. С. Гамченка (Гамченко 1924, № 46, план XI), були досліджені розкопками.

Узагальнення результатів розкопок дозволило О. Ф. Лагодовській порушити питання про виділення пам'яток «войцехівського типу», до яких вона відносила відомі на той час пам'ятки комарівської культури Галичини, Волині, Поділля та Середньої Наддніпрянщини. Свідченням цього є «Карта поширення знахідок войцехівського типу», яку ми виявили в архіві О. Ф. Лагодовської (Лагодовская, ф. 15, спр. 34–35) (рис. 2). Ця карта підкреслює відчизняні пріоритети у вивченні пам'яток Правобережного лісостепу доби пізньої бронзи. На жаль, термін «пам'ятки войцехівського типу» тоді так і не прижився в науковій літературі. Ареал цих пам'яток збігається з ареалом поширення північних груп комарівської культури ТКК — галицької, волинської та киево-черкаської (Лысенко 2017, рис. 1).

У 1960-ті роки С. С. Березанська віднесла Войцехівський могильник до тшинецько-комарівської культури (Березанська 1964, рис. 23; Березанская 1967, с. 123), на початку 1970-х — до тшинецької культури (Березанська 1971, с. 346–347), а дещо пізніше — до виділеної нею «східно-тшинецької» культури (Березанская 1972, с. 56–58). І. І. Артеменко розглядав Войцехівський могильник у контексті сосницької культури (Артеменко 1987, с. 106–113). В. В. Отрощенко відносить цю пам'ятку до тшинецької культури тшинецько-комарівської культурно-історичної спільноти (Отрощенко 2005, с. 185). Однак аналіз поховального обряду, керамічного комплексу, комплексу металевих прикрас, особливостей довколишнього ландшафту дозволяють розглядати пам'ятку саме в контексті комарівської культури ТКК (Swiesznikow 1967, гус. 1: 83; Бунятян 2021, с. 206), її північного ареалу (Лысенко 2017, рис. 1: 1).

Ще дослідження С. С. Гамченка в середині 20-х років XX ст. однозначно показали, що Войцехівський могильник комарівської культури не обмежується лише першою («войцехівською») групою, яка була досліджена розкопками. У рукописному звіті С. С. Гамченка відзначає: *«Група ця, названа дослідником за найближчим населеним пунктом (Войцехівка) Войцехівською групою, віддалена від Случі на 2 км у напрямку на SSO, на відстані від неї на 0,5 км, група з 3^х курганів, на SO у відстані 0,25 км, група з 4–5 курганів, на OON на відстані 340 м, група з 7^{мих} курганів і на NNW, на відстані 145 м, група теж з 7^{мих} курганів. Усі кургани цих груп, як і інших сусідніх груп узбережжя Случі, на вигляд, ідентичні з Войцехівською групою»*¹ (Гамченко 1924, с. 67–68). В архіві С. С. Гамченка в Інституті археології НАН України серед чернеток збереглася карта розміщення курганних груп біля с. Колодяжне, складена І. Ф. Левицьким (рис. 1: 2). Тільки на лівому березі р. Случ на цій карті позначено близько сотні курганів. Групі № 1 Войцехівського могильника, за рукописом С. С. Гамченка, на цій карті відповідає група V, а групі № 2 — група VI (Гамченко 1924, № 46–48; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2011).

У 1959 р. Волинський розвідувальний загін Інституту археології АН УРСР на чолі з С. С. Березанською провів розвідки на лівому березі р. Случ навпроти с. Колодяжин. На плато, де проводила розкопки О. Ф. Лагодовська,

¹ Тут і далі переклад цитат з російської С. Д. Лисенка.

були відзначені залишки кількох ледь помітних насипів (Березанская 1959, с. 15-16).

Роботи на Войцехівському могильнику у 2011 р. Відновила Фастівська археологічна експедиція (ФАЕ) (С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко); у роботі експедиції в різні роки брали участь В. В. Ільчишин, Д. П. Куштан, Є. А. Ланг, О. В. Манігда, С. М. Разумов, Є. І. Шкляревський, студенти НПУ ім. М. Драгоманова. Розташування курганних груп, позначених на плані І. Ф. Левицького, вдалося ідентифікувати на місцевості, однак більшість курганів виявилися повністю розораними.

У 2011 р. ФАЕ зафіксувала курганну групу № 3, що не була позначена на плані І. Ф. Левицького². Група № 3 розташована за 1,8 км на південь-південний схід від залізничної станції Миропіль, неподалік від південного краю земель лівобережної частини смт Миропіль, що має назву Кам'янка, на плато високого лівого берега р. Случ, на відстані близько 0,5 км на північ-північний схід від групи № 1 та 235 м на захід від вигину Случі (рис. 1: 3, 4). Можливо, саме ця група згадується у звіті Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР за 1948 р.: «За 1,1 км на південний захід від залізничного мосту, на полі колгоспу ім. Шевченка с. Кам'янка, розташована група з 8-ми курганів. Вони розташовані по лінії схід-захід, азимут 276°» (Гончаров 1948, с. 7-8).

Група № 3 займає гребінь піщаної гряди, яка проходить перпендикулярно до берега річки. Кургани були зведені на природних дюнних підвищеннях, оточених заболоченими низинами, що візуально дещо збільшує їхні розміри. На межі енеоліту та ранньої бронзи це місце займало поселення трипільської культури етапу СП (городського типу). Виявлені під час розкопок та розвідок 2011–2012 рр. матеріали трипільської культури аналогічні виявленим тут у 1924 та 1949 рр. (Славін 1947, с. 73; Лагодовская 1954; Бурдо 2004, с. 103-104).

У 2011 р. у групі було зафіксовано шість курганів, витягнутих ланцюжком впродовж 330 м за лінією схід-захід. План курганної групи № 3 був знятий Д. П. Куштаном за допомогою приладу Garmin GPS map76CSx (рис. 1: 4). У 2011 р. розкопано два кургани (№ 1 та № 3); у 2012 р. досліджено кургани № 2 та № 4. Решта курганів групи № 3 залишилися нерозкопаними.

² Прийнята нами нумерація продовжує нумерацію курганних груп у рукописному звіті С. С. Гамченка (Гамченко 1924, № 46).

Матеріали з розкопок 2011–2012 рр. зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України (Капустін та ін. 2020, с. 229).

Опис комплексів курганної групи № 3³

Курган 1 (2011 р.) (рис. 3).

Візуально є найбільшим у групі. Розташований у центрі групи, на відстані близько 0,35 км на захід від Случі (N50°05,037', E27°40,304'). Візуально діаметр кургану приблизно 20 м, висота близько 1 м. Курган був зведений над природним підвищенням. Реальний діаметр насипу близько 13 м, висота над рівнем шару трипільського поселення до 0,7 м. Курган містив одне поховання комарівської культури.

Курган розкопували вручну із залишенням центральної бровки шириною 0,8 м, орієнтованою за лінією північ-південь. Центр підвищення був накритий розкопом загальною площею 84 м² (8,4 × 10 м). Під час розвідок у травні 2011 р. в кургані були зафіксовані два свіжі грабіжницькі шурфи: № 1 у центрі кургану, розмірами 1,5 × 1,0 м та глибиною до 1,0–1,2 м та № 2 у південній полі, розмірами 1,3 × 0,8 м та глибиною до 0,7 м.

Насип кургану був зведений із шару трипільського поселення та містив значну кількість фрагментів посуду й крем'яних виробів трипільської культури; знайдені також зооморфні та антропоморфні статуетки, пряслиця, уламки ткацьких важків. Північно-західною полою кургану була перекрита яма трипільської культури (об'єкт № 6). Ще одна трипільська яма (об'єкт № 8) була виявлена в 1,8 м на південний схід від попередньої. У різних частинах насипу на захід, північний захід та південний захід від центру були зафіксовані скупчення перевідкладеної кераміки трипільської культури («сфероїди» за термінологією С. С. Гамченка) — об'єкти №№ 1, 2, 4, 5. У центрі насипу знайдено три фрагменти кубків середньодніпровської культури (квадрат Б/3) та крем'яну сокиру цієї культури (квадрат Б/2) (рис. 4: 1, 4).

У центрі природного підвищення зафіксована велика неглибока яма підпрямокутної форми (рис. 3: 1), орієнтована за лінією

³ Для зручності в подальшій роботі з матеріалами пам'ятки автори дотримуються при їх описі такої методики: опис об'єктів і знахідок наводиться максимально стандартизовано, із вичерпним зазначенням усіх суттєвих ознак і параметрів артефактів.

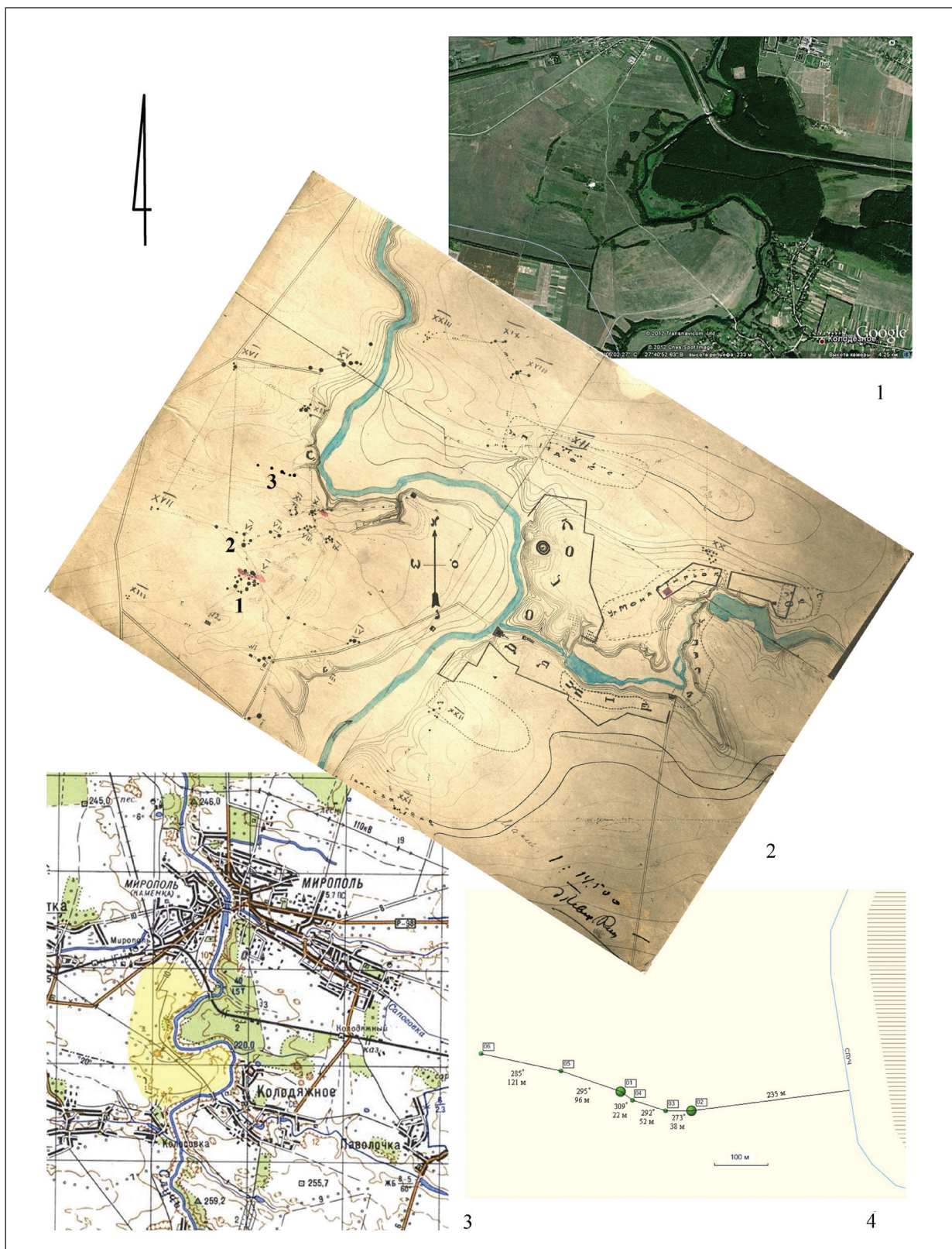

Рис. 1. Войцехівський могильник: 1, 3 — поле між населеними пунктами Миропіль, Колодяжне та Войцехівка, на якому розташований Войцехівський могильник; 2 — схема розташування курганих груп між смт Миропіль, селами Колодяжне та Войцехівка (з архіву С. С. Гамченка; складено І. Ф. Левицьким; доповнення 2011 р.); 4 — курганна група № 3 (зйомка Д. П. Куштана, 2011 р.)

Fig. 1. Voitsekhivka cemetery: 1, 3 — a field between settlements Myropil, Kolodiazhne and Voitsekhivka, where the Voitsekhivka cemetery is located; 2 — a scheme of the barrow groups location between the Myropil, Kolodiazhne and Voitsekhivka (from the archive of S. S. Hamchenko; compiled by I. F. Levytskyi; with additions of 2011); 4 — a barrow group no. 3 (shooting by D. P. Kushtan, 2011)

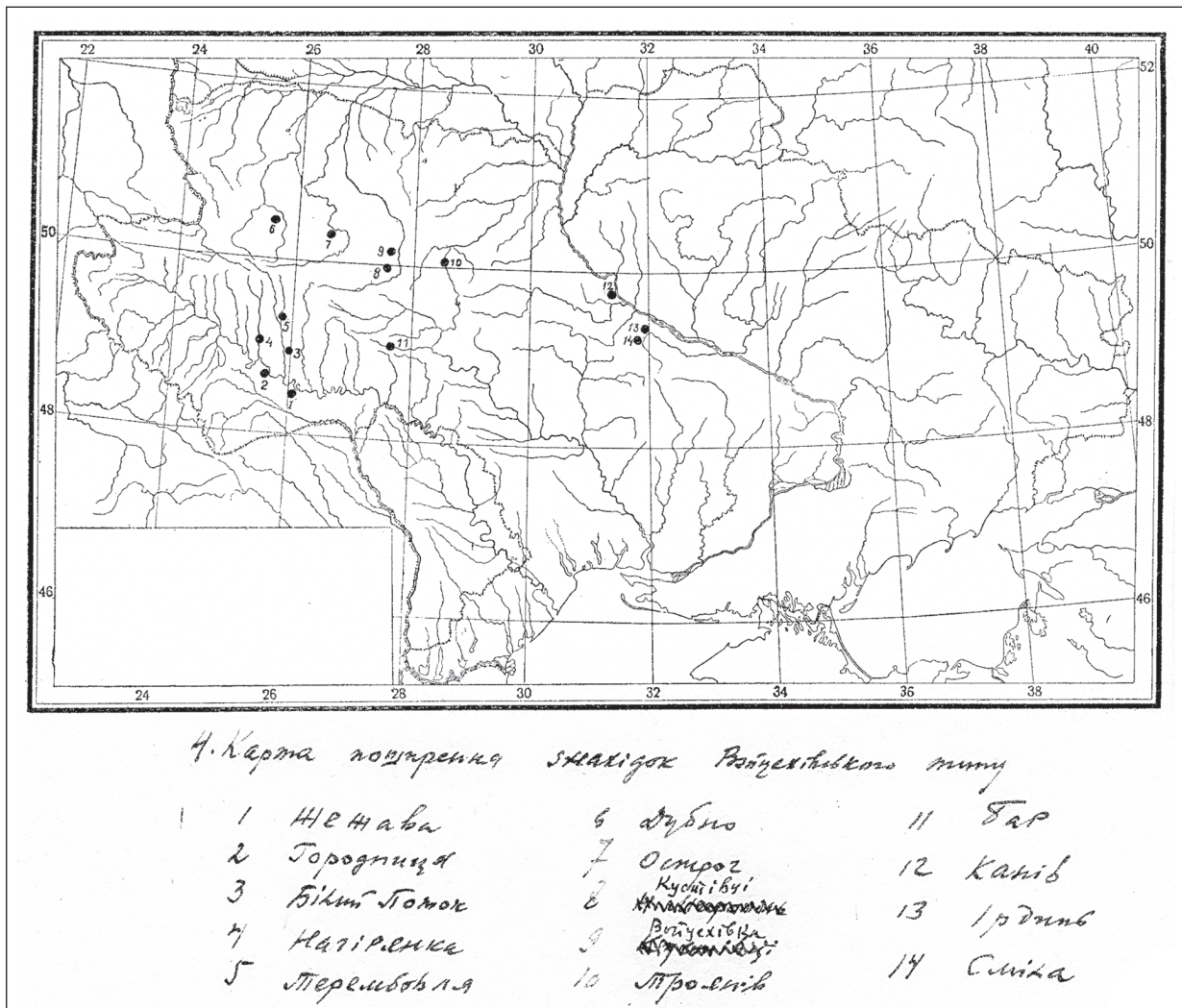

Рис. 2. Воїцехівський могильник (пункт 9) серед пам'яток «воїцехівського типу» (з архіву О. Ф. Лагодовської)

Fig. 2. Voitsekhivka cemetery (point 9) among the sites of "Voitsekhivka type" (from the archive of E. F. Lahodovska)

північний захід–південний схід, розмірами близько $6,0 \times 5,5$ м, що перерізала шар трипільського поселення; глибина заглиблення — 0,3 м від давньої поверхні. Імовірно призначення цього котлована — вирівнювання майданчика для проведення певного поховального ритуалу. У різних частинах кургану також виявлено залишки трьох «вогниць-жертвників» (об'єкти №№ 3, 7, 9), які, ймовірно, були супутніми поховальними структурами, пов'язаними з похованням № 1.

Поховання 1 (рис. 4: 5). Здійснене під центром насипу біля північно-східної стінки вирівняного майданчика, в 0,5 м на північ від R^0 . Контури ями в плані не простежені; ширина ями по брівці 0,8 м. Кістки зафіксовані на рівні $-1,2$ – $-1,35$ м від R^0 . Скелет (чоловік, 40–45 років)⁴

⁴ Тут і далі антропологічні визначення здійснила канд. іст. наук Л. В. Литвинова.

був розчленований; кістки складені в певному, але не анатомічному порядку. Скупчення кісток було зорієнтоване за лінією південний захід — північний схід (α 58–238°). Череп розташовувався у південно-західній частині скупчення разом із крилом таза та трубчастими кістками рук; нижня щелепа — у північно-східній частині. У центрі були покладені криж та ще одне крило таза. Між черепом і крижем була витягнута велика гомілкорова кістка, інша велика гомілка та обидві стегнові кістки були між крижем та нижньою щелепою (при цьому стегнові кістки були покладені «валетом»). Із дрібних кісток у похованні знайдені два хребці, два ребра та фрагмент лопатки.

Особливий інтерес являють зафіксовані сліди обробки кісток. На стегні збереглися сліди зрізання плоти крем'яним (?) ножем по мокрій кістці (рис. 4: 3). Права гілка нижньої

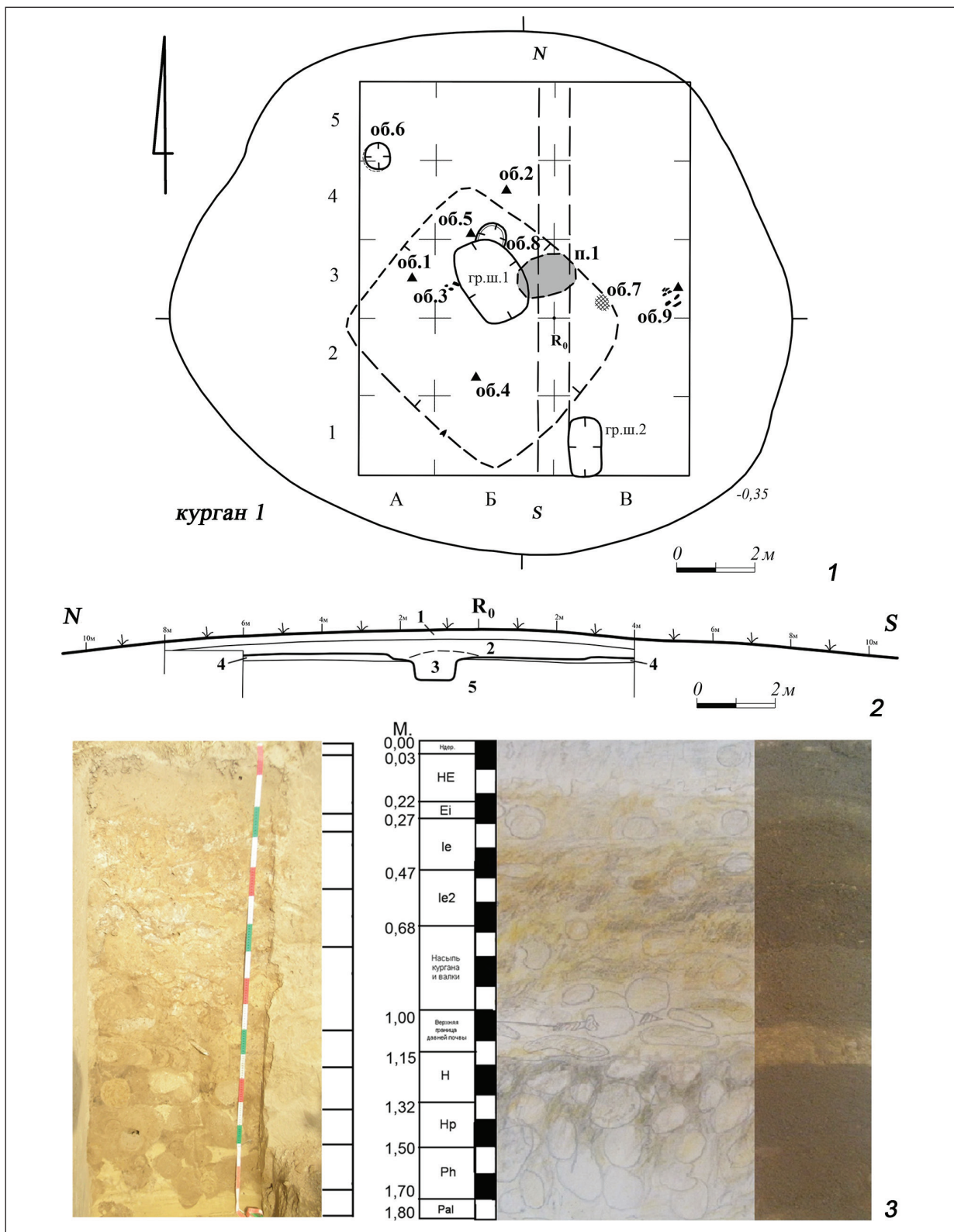

Рис. 3. Войцехівка, курганна група № 3, курган 1 (2011): 1 — план; 2 — бровка північ-південь, західний профіль (1 — орний шар; 2 — насип із шару трипільського поселення; 3 — заповнення ями поховання 1; 4 — шар трипільського поселення; 5 — материковий пісок); 3 — розчищення № 1 (фото та кольорова польова замальовка з примазками природного матеріалу; за: Матвишина, Кушнір 2011)

Fig. 3. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 1 (2011): 1 — a plan; 2 — a north-south baulk, western profile (1 — a ploughed layer; 2 — filling from the Trypillia settlement layer; 3 — filling of the burial no. 1; 4 — a layer of the Trypillia settlement; 5 — mainland sand); 3 — clearing no. 1 (photo and field sketch with additions of natural material; after: Матвишина, Кушнір 2011)

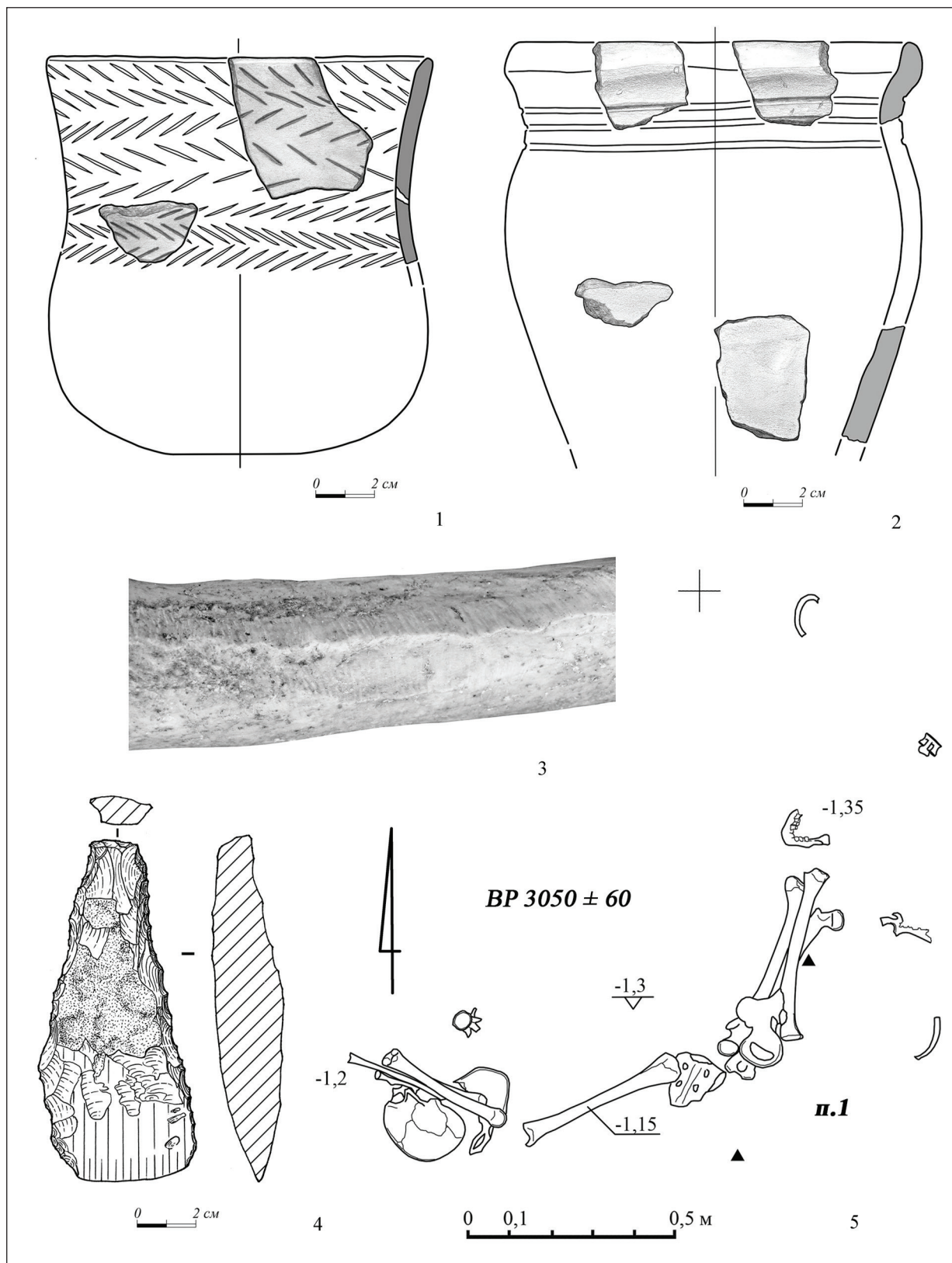

Рис. 4. Войцехівка, курганна група № 3, курган 1 (2011): 1 — реконструкція кубка середньодніпровської культури; 2 — реконструкція тюльпаноподібної посудини (поховання 1); 3 — фрагмент стегнової кістки людини зі слідами зрізання плоти (поховання 1); 4 — крем'яна сокира середньодніпровської культури (рисунок С. М. Разумова); 5 — план поховання 1

Fig. 4. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 1 (2011): 1 — a reconstruction of the Middle Dnipro culture cup; 2 — a reconstruction of a tulip-shaped vessel (burial no. 1); 3 — a fragment of a human femur with traces of flesh cutting (burial no. 1); 4 — a flint axe of the Middle Dnipro culture (drawing by S. M. Razumov); 5 — a plan of the burial no. 1

щелепи видалена, і щелепа пришліфована. На променевій кістці виявлені неглибокі паралельні насічки, виконані гострим предметом. На лівій скроневій кістці — великий отвір з нерівними краями. На кістках черепа (лобній, тім'яній та скроневій) виявлені сліди зубів тварин (Литвинова, Лысенко 2012; Лысенко 2015).

На відстані 1 м на південний схід від кістки таза, що лежала поряд із крижем, на тому самому рівні (–1,3 м від R⁰) горизонтально лежала плечова кістка свині (?) (можливо, ця кістка пов'язана із шаром трипільського поселення?). На відстані 0,45 м на північний схід від нижньої щелепи виявлене пряслице трипільської культури. Не можна виключати, що грабіжницький шурф, який примикає впритул до поховання із заходу, виявився на кургані не випадково й інвентар, який міг розташовуватися на захід від черепа, поцупили грабіжники⁵. Серед кісток похованого знайдені два фрагменти вінець тюльпаноподібного горщика (посудина № 1), фрагмент стінки якого був у викиді з грабіжницького шурфа.

Посудина 1 — тюльпаноподібний горщик тшинецько-комарівського типу (рис. 4: 2). Краї вінець потовщені назовні та пригострені до зрізу. Посудина виготовлена з керамічного тіста з домішкою великих зерен жорстви (граніт?) та включеннями дрібних блискіток слюдяного піску. Колір чорний; на стінці із зовнішнього боку — сірий. Поверхня ангобована, підлощена. Діаметр вінець — близько 140 мм. Висота посудини — не менше 150 мм. По шийці посудина прикрашена горизонтальними жолобками.

Радіовуглецева дата: Ki-17441 (кістка людини), BP 3050 ± 60; BC 1σ 1400–1250, 1240–1210 BC, 2σ 1440–1110 BC.

Об'єкт 1 — скупчення перевідкладених фрагментів посуду трипільської культури. Об'єкт розташований у квадраті А/3, на відстані 3,6 м на захід — північний захід від R⁰. Площа скупчення 0,8 × 0,4 м. Рівень залягання основного масиву –0,18–0,2 м від R⁰.

Об'єкт 2 — скупчення перевідкладених (?) фрагментів посуду трипільської культури. Об'єкт розташований у квадраті Б/4, на відстані 3,5 м на північ — північний захід від R⁰. Площа скупчення 1,25 × 0,70 м. Рівень залягання основного масиву –0,51–0,58 м від R⁰.

⁵ Уся територія Войцехівського могильника та розташованого на протилежному березі Случі давньоруського городища Колодяжин (Колодяжне 1) систематично впродовж багатьох років зазнає пограбування злодіями з металодетекторами.

Об'єкт 3 (комарівська культура) — «вогнище-жертвник» (рис. 5: 1). Об'єкт розташований у квадраті Б/3, на відстані 2,5 м на захід — північний захід від R⁰. Являє собою скупчення з чотирьох обпалених каменів. Площа скупчення 0,8 × 0,5 м. Рівень залягання –0,4 м від R⁰. Східна частина об'єкта зруйнована грабіжницьким шурфом № 1. Розміри каменів від 10 × 6 × 10 до 30 × 12 × 7 см.

Об'єкт 4 — скупчення перевідкладених (?) фрагментів посуду трипільської культури. Об'єкт розташований у квадраті Б/2, на відстані 2,3 м на південний захід від R⁰. Площа скупчення 0,50 × 0,25 м. Рівень залягання основного масиву –0,54 м від R⁰.

Об'єкт 5 — скупчення перевідкладених (?) фрагментів посуду трипільської культури. Об'єкт розташований у квадраті Б/4, на відстані 2,8 м на північний захід від R⁰. Площа скупчення 0,2 × 0,2 м. Рівень залягання основного масиву –0,5 м від R⁰.

Об'єкт 6 (пізньотрипільська культура) — яма (рис. 5: 4). Об'єкт розташований на межі квадратів А/4–5, на відстані 5,6 м на північний захід від R⁰. Яма кругла в плані. Діаметр — 1,4 м, глибина — 1,45 м від R⁰ (0,85 м від рівня впуску). У південно-західній стінці утворений невеликий підбій — до 0,05 м по дну. Дно пласке. Із заповнення ями походять фрагменти трипільського посуду, печина, кістки тварин. Придонна частина заповнення ями являє собою чорний вуглистий шар, який містить дрібні вуглини, шматки печини (зокрема з відбитками пруття), декілька кісток тварин. Біля північно-західної стінки на дні лежали сильно перепалені плиточна зернотерка та продовгуватий розтиральний камінь. Розміри зернотерки — 30 × 30–25 × 4–3 см; розтирального каменя — 28,5 × 10–13 × 10–9 см.

Об'єкт 7 (комарівська культура) — кострище у вигляді прокалу та скупчення вугілля. Об'єкт розташований у квадраті В/3, на відстані 1,2 м на схід — північний схід від R⁰ та 1,2 м на схід — південний схід від тазової кістки поховання № 1; на рівні –0,55 м від R⁰. Діаметр прокалу біля 0,3 м, товщина біля 1,5 см.

Об'єкт 8 (пізньотрипільська культура) — яма. Об'єкт розташований на межі квадратів Б/3–4, на відстані 2,2 м на північний захід від R⁰. Яма підокругла в плані. Діаметр біля 1,5 м. Глибина біля 1,15 м від R⁰; рівень фіксації –0,95 м від R⁰. Південна частина ями зруйнована грабіжницьким шурфом № 1. У заповненні

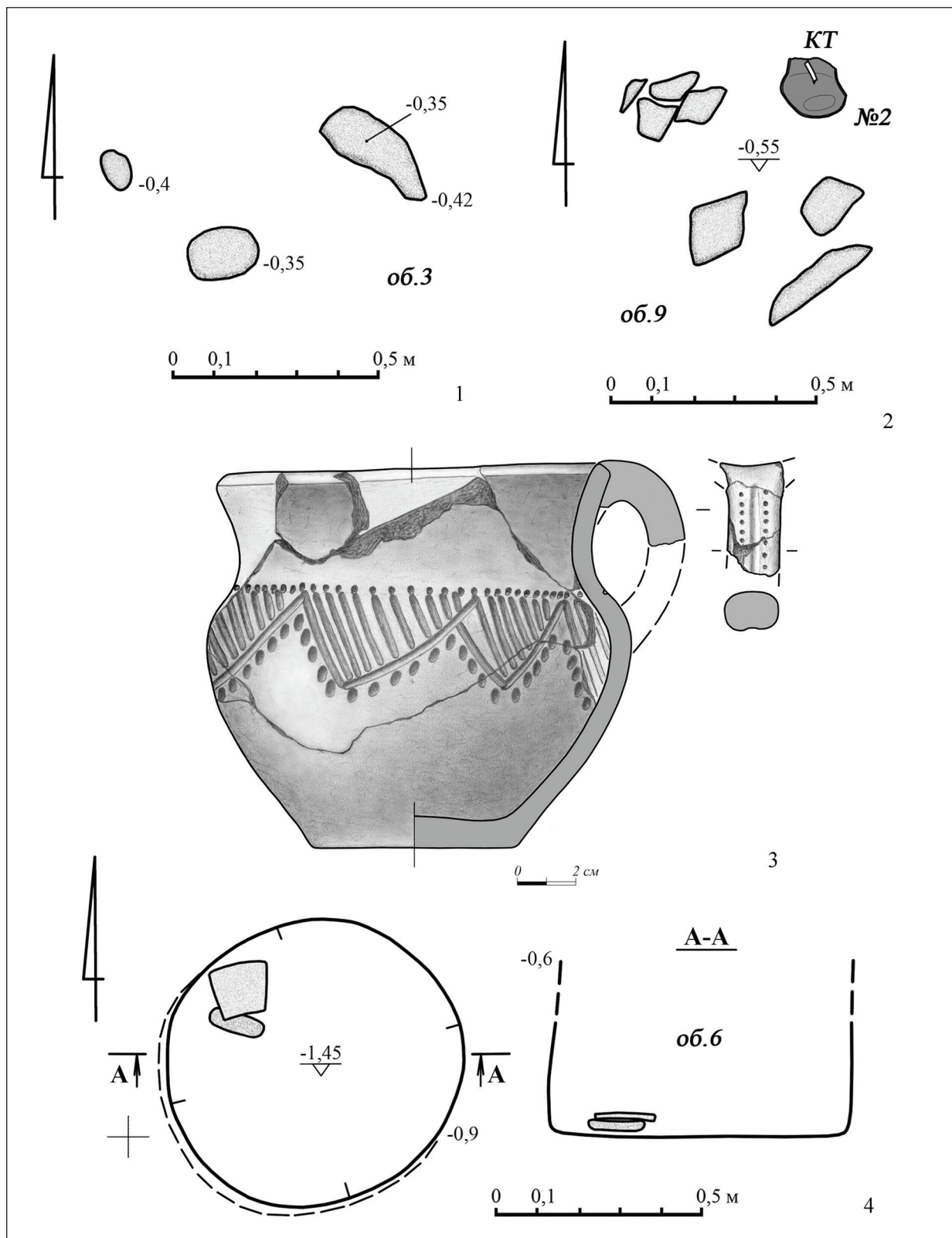

Рис. 5. Войцехівка, курганна група № 3, курган 1 (2011): 1 — об'єкт 3; 2 — об'єкт 9; 3 — посудина з об'єкта 9; 4 — план і розріз об'єкта 6 (пізньотрипільська культура)

Fig. 5. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 1 (2011): 1 — an object no. 3; 2 — an object no. 9; 3 — a vessel from the object no. 9; 4 — a plan and section of the object no. 6 (Late Trypillia culture)

— фрагменти трипільської кераміки, дрібні вуглини та печина.

Об'єкт 9 (комарівська культура) — «вогнище-жертвник» (рис. 5: 2). Об'єкт розташований у східній полі кургану, у квадраті В/3, на відстані 2,8 м на схід — північний схід від R⁰. Являє собою скупчення обпаленого каміння, площею 0,45 × 0,7 м, орієнтоване за лінією північний захід — південний схід. Рівень залягання –0,55 м від R⁰ (0,45 м від сучасної поверхні). Поряд із вогнищем із північного сходу була поставлена посудина № 2, всередині якої виявлені залишки жертвовної їжі у вигляді ребра тварини.

Посудина 2 — глибока чаша тшинецько-комарівського типу (рис. 5: 3). Вінця плавно відігнуті, краї сплюснені під кутом, близьким до 45°. Плечко високе, випукле. Денце пласке, зсередини трошки випукле. Тісто з домішкою жорстви (граніт?). Колір оранжевий. Поверхні ангобовані, заглажені. Діаметр вінець — близько 135 мм; максимальний діаметр корпусу — 145 мм, діаметр денця — 70 мм. Висота посудини — 128–130 мм. По плічку та бочку посудину орнаментовано заштрихованими перевернутими трикутниками; лінії всередині трикутників (по сім, вісім та десять всередині зовнішнього контуру) нахилені вліво. По сторонах уздовж нижнього контуру трикутників іде «бахрома» у вигляді неглибоких овальних вдавлень. В основі шийки посудини, утворюючи основу трикутників, нанесена низка круглих точкових наколів діаметром до 2 мм. Близько 2/3 верхньої частини посудини знесено плугом.

В орному шарі на південь від об'єкта були знайдені три фрагменти, що належали втраченій частині посудини: фрагмент горловини, фрагмент бочка, орнаментованого вдавленими овалами, що оконтурюють трикутники, та фрагмент ручки із частиною її верхнього приліпу до вінець. Ширина ручки — близько 18 мм, товщина — близько 12 мм. У перетині ручка підпрямокутна із заокругленими кутами. По зовнішній поверхні вона орнаментована поздовжньою канелюрою, облямованою з обох боків круглими точковими вдавленнями.

Курган 2 (2012 р.) (рис. 6).

Найсхідніший у групі. Розташований на відстані близько 110 м на схід — південний схід від кургану № 1, у 235 м від берега Случі (N50°05,018', E27°40,390'). Візуально діаметр кургану близько 15 м, висота — біля 0,7 м. Курган зведений над незначним природним підвищенням. Реальні розміри насипу біля

15 × 13 м; висота над рівнем шару трипільського поселення до 0,6 м. Насип трохи витягнутий за лінією захід-схід. З північної, західної та східної сторони насипу простежена прикурганна виїмка, заповнена глеуватим ґрунтом із перевідкладеним трипільським матеріалом. Насип кургану складений із вальків, нарубаних із шару пізньотрипільського поселення.

Курган розкопувався вручну із залишенням хрестовидної бровки, зорієнтованої за сторонами світу. Ширина бровок — 0,6 м. Нульовий репер (R⁰) розміщено в центрі кургану, на перехресті бровок. Квадрати в межах кожного сектора були марковані буквами кириличного алфавіту (захід-схід) та арабськими цифрами (північ-південь) у напрямках від R⁰. Загальна розкрита площа на кургані становила близько 101 м².

Під центром насипу зі зміщенням до південно-східного сектора виявлено котлован неправильної форми, впущений у верхівку природного підвищення (рис. 6: 1). У заповненні котлована на різних рівнях виявлені п'ять поховань комарівської культури ТКК (рис. 7: 1) — одна демембрація (поховання 4) та чотири скорчених трупопокладення. При цьому кістяки поховань №№ 1, 2 та 3 розташовувалися безпосередньо один над іншим. У придонній частині котлована, нижче поховань №№ 1, 2, 3, 5, у квадратах А–Б/1–2 південно-західного сектора, на рівні –1,56–1,6 м від R⁰, зафіксовані розрізнені людські кістки та окремі кістки тварин; загальна площа скупчення цих кісток за лінією захід-схід — 3,6 × 1,8 м.

З комарівською культурою також можна пов'язати «вогнища-жертвники» у вигляді скупчень каміння в південно-східному секторі (об'єкт 1), північно-східному секторі (об'єкт 2) та в прикурганній виїмці у південно-західному секторі (об'єкт 3), а також яму неправильної форми, врізаної в дно котлована (об'єкт 6). До пізньотрипільської культури належить об'єкт 4 — яма, профіль якої було зафіксовано в західному профілі північної половини брівки північ-південь. У північно-західному секторі виявлено пізній перекоп (об'єкт 5). Із насипу кургану походить близько 200 фрагментів керамічного посуду комарівської культури та близько тисячі фрагментів пізньотрипільської кераміки.

Котлован (рис. 6; 7: 1) мав неправильну (антропоморфну?) форму у вигляді великого овалу з напівовальним виступом, що відходить від нього на захід. Загальні розміри котлована — 7 × 6 м. Його більша, східна, части-

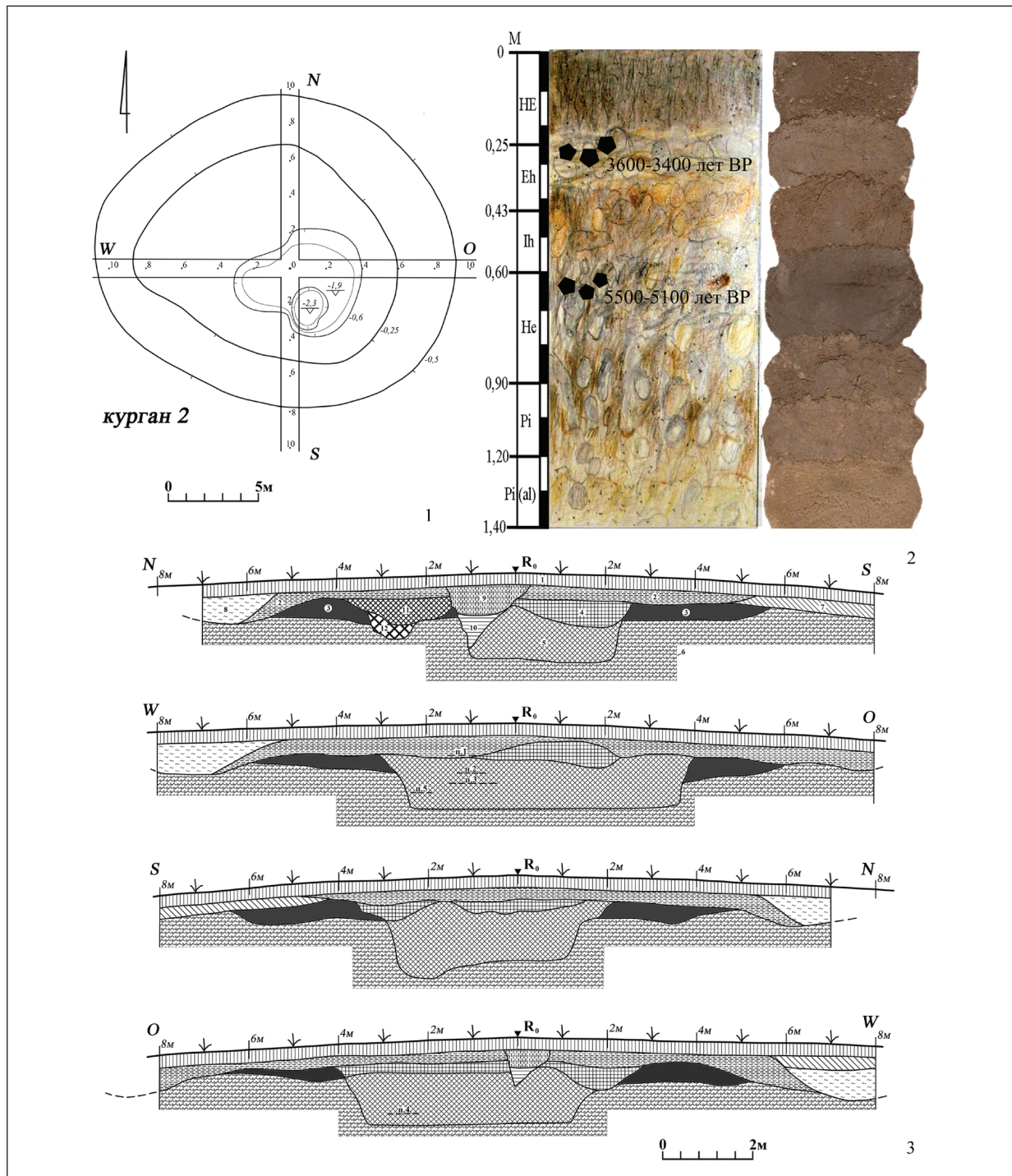

Рис. 6. Войцехівка, курганна група № 3, курган 2 (2012): 1 — план кургану; 2 — розчищення № 2 (кольорова польова замальовка з примазками природного матеріалу; за: Матвишина, Кушнір 2012); 3 — профілі бровок (1 — орний шар — сірий змішаний пісок; 2 — валкова кладка насипу з шару трипільської культури; 3 — гумусований шар трипільської культури; 4 — засипка верхньої частини котлована із шару трипільської культури; 5 — гумусоване заповнення котлована з великою кількістю кротовин; 6 — материк — жовтий пісок; 7 — слабогумусоване піщане підґрунтя; 8 — глеюватий шар із перевідкладеним трипільським матеріалом; 9 — заповнення верхньої частини грабіжницької ями; 10 — затічне заповнення придонної частини грабіжницької ями; 11 — верхня частина трипільського об'єкта 4; 12 — темне заповнення придонної частини об'єкта 4)

Fig. 6. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 2 (2012): 1 — a plan of the barrow; 2 — clearing no. 2 (field sketch with additions of natural material; after: Матвишина, Кушнір 2012); 3 — profiles of the baulks (1 — a ploughed layer — grey mixed sand; 2 — a paddle structure of the mound from the Trypillia culture layer; 3 — a humified layer of the Trypillia culture; 4 — backfilling of the ditch's upper part from the Trypillia cultural layer; 5 — a humified filling of the ditch with a large number of molehills; 6 — mainland — yellow sand; 7 — slightly humified sandy subsoil; 8 — gumbo layer with redeposited Trypillia material; 9 — filling of the upper part of a looter's pit; 10 — filling of the lower part of a looter's pit; 11 — the upper part of the Trypillia object no. 4; 12 — dark filling of the lower part of the object no. 4)

на підовальної форми, орієнтована за лінією північ-південь; її розміри 4×6 м. Західна частина котлована примикає до центру східної, утворюючи напівовальний виступ; її розміри $3 \times 3\text{--}4$ м. Рівень фіксації котлована $-0,6$ м від R^0 ; глибина — $1,9$ м від R^0 .

Поховання 1 (рис. 7: 2; 8: 1). Розташоване в південно-західному секторі (квадрат А/1). Сліди поховальної споруди не зафіксовані. Скелет виявлено безпосередньо в заповненні котлована. Рівень залягання кісток $-0,64\text{--}0,7$ м від R^0 . Скелет (жінка, 30–35 років) лежав слабо скорчено (ступінь скорченості III — тупий кут між хребтом та стегнами, гострий кут між стегнами та гомілками), на правому боці, головою на південь ($\alpha 168^\circ$). Ліва рука зігнута у лікті, кисть (не збереглася) розташовувалася перед обличчям. Права рука зміщена землеріями, однак за розташуванням променевої та ліктьової кісток можна припустити, що вона розташовувалася аналогічно до лівої. Нижня щелепа зміщена землеріями. У $0,25$ м на захід від п'ят похованого виявлено тюльпаноподібну посудину (посудина 1), яка лежала на боці, вінцями на північний захід, на рівні $-0,68$ м від R^0 .

Посудина 1 — тюльпановидний горщик тшинецько-комарівського типу (рис. 8: 2). Краї вінець плавно відігнуті, потовщені назовні, заокруглені, трохи сплюснені під кутом майже 10° . Денце пласке, трохи обтиснуте. Тісто з домішкою жорстви. Колір помаранчевий, бурий із чорними, сірими та жовтими плямами. Поверхня шерехато-загладжена. Діаметр вінець — 105×150 мм (посудина деформована під тиском насипу?); діаметр корпусу — 125×150 мм; діаметр денця 80×85 мм. Висота посудини — $155\text{--}157$ мм. По шийці посудина орнаментована вертикальними групами широким неглибоким борідком, по дві-три у групі.

Поховання 2 (рис. 7: 2; 8: 4). Розташоване в південно-західному секторі (квадрат А/1), під похованням 1. Сліди поховальної споруди не зафіксовані. Скелет лежав безпосередньо в заповненні котлована. Рівень залягання кісток $-1,12\text{--}1,18$ м від R^0 . Скелет (жінка, 35–40 років) лежав слабо скорчено (ступінь скорченості III), на лівому боці, головою на південь ($\alpha 180^\circ$). П'ята правої ноги притягнута до таза. Коліна розміщені під колінами скелета з поховання 1; черепи обох поховань лежали практично обличчями одне до одного. Променеві та ліктьові кістки зміщені землеріями, але за їх розташуванням можна уявити, що руки були сильно зі-

гнуті а ліктях та лежали кистями перед обличчям. Нижня щелепа зміщена землеріями. Інвентаря в похованні не зафіксовано.

Поховання 3 (рис. 7: 2; 8: 3). Розташоване у південно-західному секторі (квадрат А/1), безпосередньо під похованням 2. Сліди поховальної споруди не зафіксовані. Скелет лежав безпосередньо в заповненні котлована. Рівень залягання кісток $-1,28\text{--}1,34$ м від R^0 . Скелет (чоловік, 30–35 років) лежав сильно скорчено (ступінь скорченості I — гострий кут між хребтом та стегнами, гострий кут між стегнами та гомілками), на лівому боці, головою на схід ($\alpha 100^\circ$). Руки були зігнуті в ліктях; кисті (не збереглися) розташовувалися перед обличчям. Скелет лежав перпендикулярно скелету з поховання 2, утворюючи разом із ним своєрідну «свастику» (рис. 9: 2). Перед обличчям виявлена кістка тварини. Інвентаря в похованні не зафіксовано.

Поховання 4 (рис. 9: 1). Розташоване в північно-східному секторі (квадрат Б/1). Сліди поховальної споруди не зафіксовані. Кістки знаходилися безпосередньо в заповненні придонної частини котлована. Рівень залягання кісток $-1,48\text{--}1,55$ м від R^0 ; окремі кістки розтягнуті землеріями до глибини $1,6$ м. Скелет (чоловік, *adultus*) було розчленовано. Площа скупчення основного масиву кісток $1,25 \times 1,10$ м, рознесення — до $1,8 \times 1,3$ м. Скупчення витягнуте по лінії південь захід — північний схід. Череп стояв на основі в південно-західній частині скупчення, лицьовою частиною повернутий на північний захід. У напрямку від черепа кістки розкладені по двох умовних лініях. Південна лінія в напрямку від черепа представлена такими кістками: схрещені плечові кістки — крило таза та схрещені ліктьові кістки — схрещені стегнові кістки (голівками на північ) — схрещені великі гомілки (колінними суглобами на південь) — схрещені (?) малі гомілки (одна частково зруйнована землеріями) — нижня щелепа, що стояла на основі підборіддям на схід. Північно-західна лінія: скупчення ребер — скупчення, що складалося з ключиці, лопаток, крижа, хребця та крила таза. Інша ключиця знаходилася в південній частині скупчення, по іншу сторону стегнових кісток. У різних частинах скупчення та довкола нього зафіксовані окремі хребці й фрагменти ребер. Інвентаря в похованні не зафіксовано.

На відстані $0,1$ м на південний захід від черепа, на рівні $-1,46$ м від R^0 лежала трубчаста кістка свині (?) (рис. 9: 1/1); у $0,06$ м на пів-

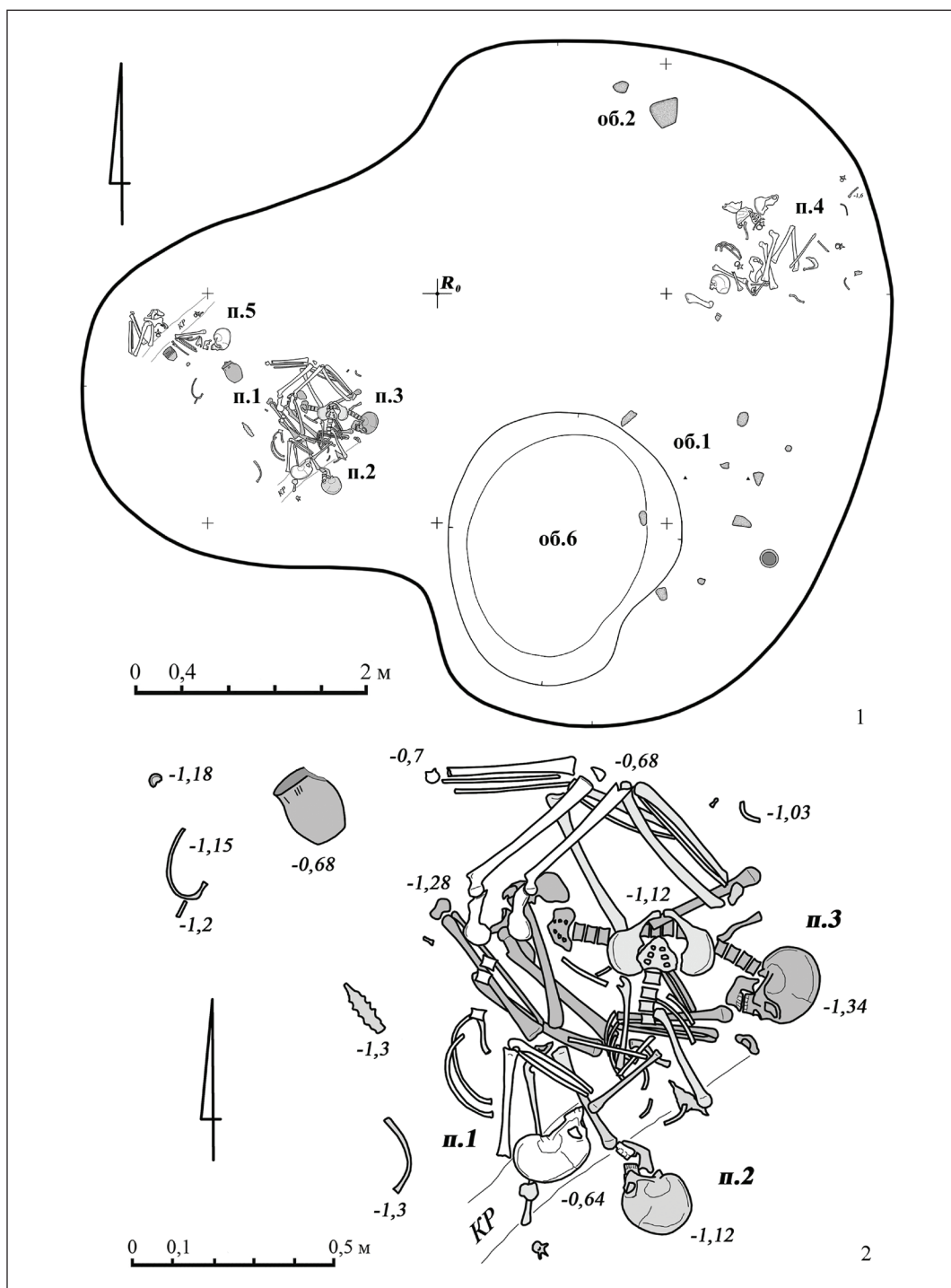

Рис. 7. Войцехівка, курганна група № 3, курган 2 (2012): 1 — розміщення поховань та об'єктів у межах котлована; 2 — поховання 1, 2, 3

Fig. 7. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 2 (2012): 1 — location of burials and objects within the foundation pit; 2 — burials nos. 1, 2, 3

денний схід від неї — фрагмент рогу оленя (?) (рис. 9: 1/2). На відстані 0,32 м на схід від нижньої щелепи похованого знайдений фрагмент нижньої щелепи дрібної рогатої худоби (?) (рис. 9: 1/3).

Поховання 5 (рис. 9: 4). Розташоване в південно-західному секторі, на межі квадратів

А–Б/1. Сліди поховальної споруди не зафіксовані. Скелет знаходився безпосередньо в заповненні придонної частини котлована, на тому самому рівні, що і кістки поховання 4. Рівень залягання кісток –1,48–1,52 м від R^0 . Скелет (жінка, 45–50 років) лежав середньо скорчено (ступінь скорченості II — приблизно прямий кут між хребтом та

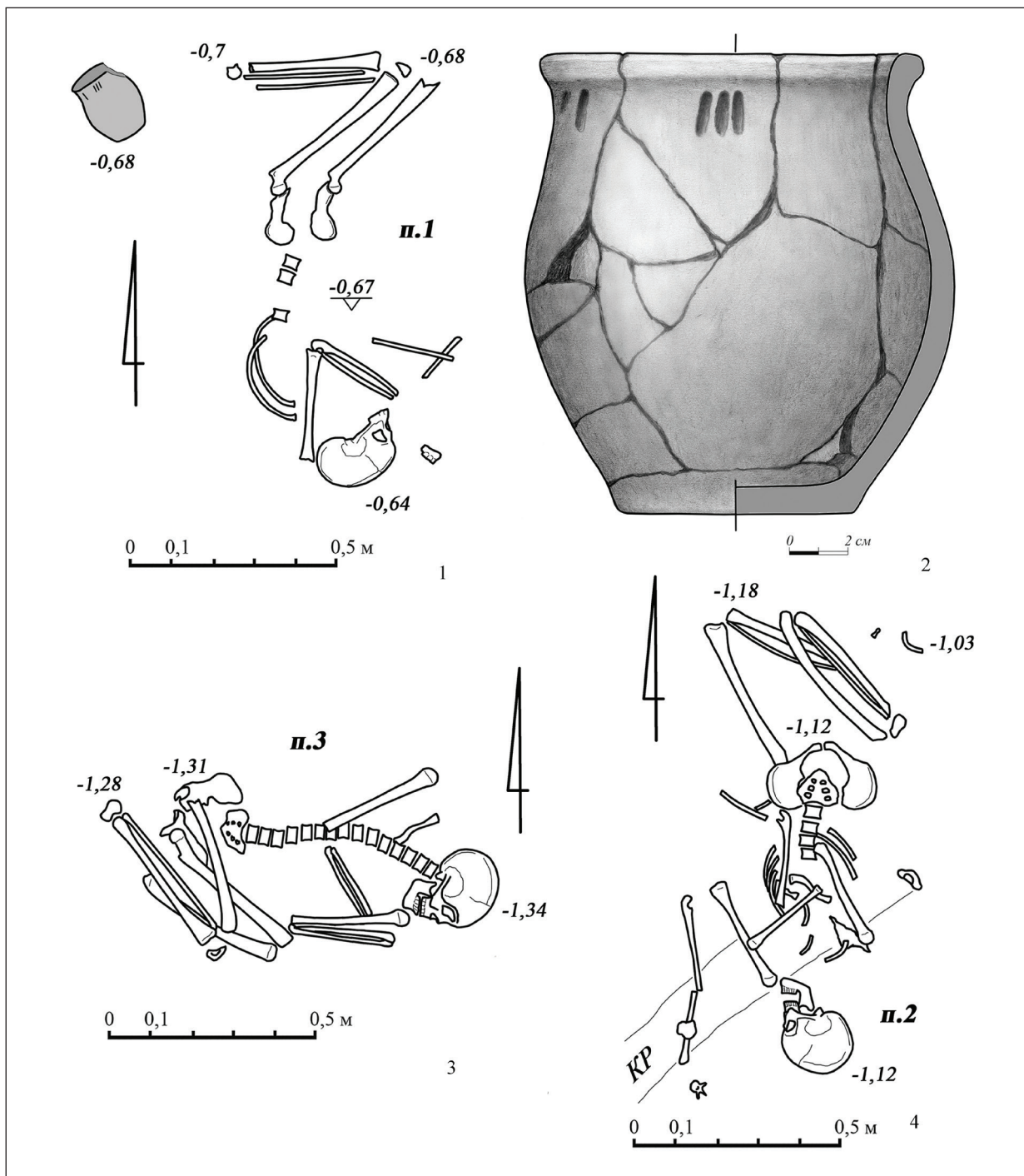

Рис. 8. Войцехівка, курганна група № 3, курган 2 (2012): 1 — поховання 1; 2 — посудина з поховання 1; 3 — поховання 3; 4 — поховання 2

Fig. 8. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 2 (2012): 1 — burial no. 1; 2 — a vessel from the burial no. 1; 3 — burial no. 3; 4 — burial no. 2

стегнами, гострий кут між стегнами й гомілками), на лівому боці, головою на схід ($\alpha 107^\circ$). Руки сильно зігнуті в ліктях; кисті рук (не збереглися) розташовувалися перед обличчям. Перед животом похованої виявлений тюльпаноподібний горщик (посудина 2), який лежав на боці, вінцями на північний захід, на рівні $-1,48$ м від R^0 .

Посудина 2 — кубок у вигляді присадкуватого тюльпаноподібного горщика тшинецько-комарівського типу (рис. 9: 3). Краї вінець слабо відігнуті, потовщені назовні, сплюснені під кутом біля 15° . Денце пласке, зсередини плавно переходить у стінки. Тісто з домішкою жорстви, дрібного піску. Колір сірувато-жовтий,

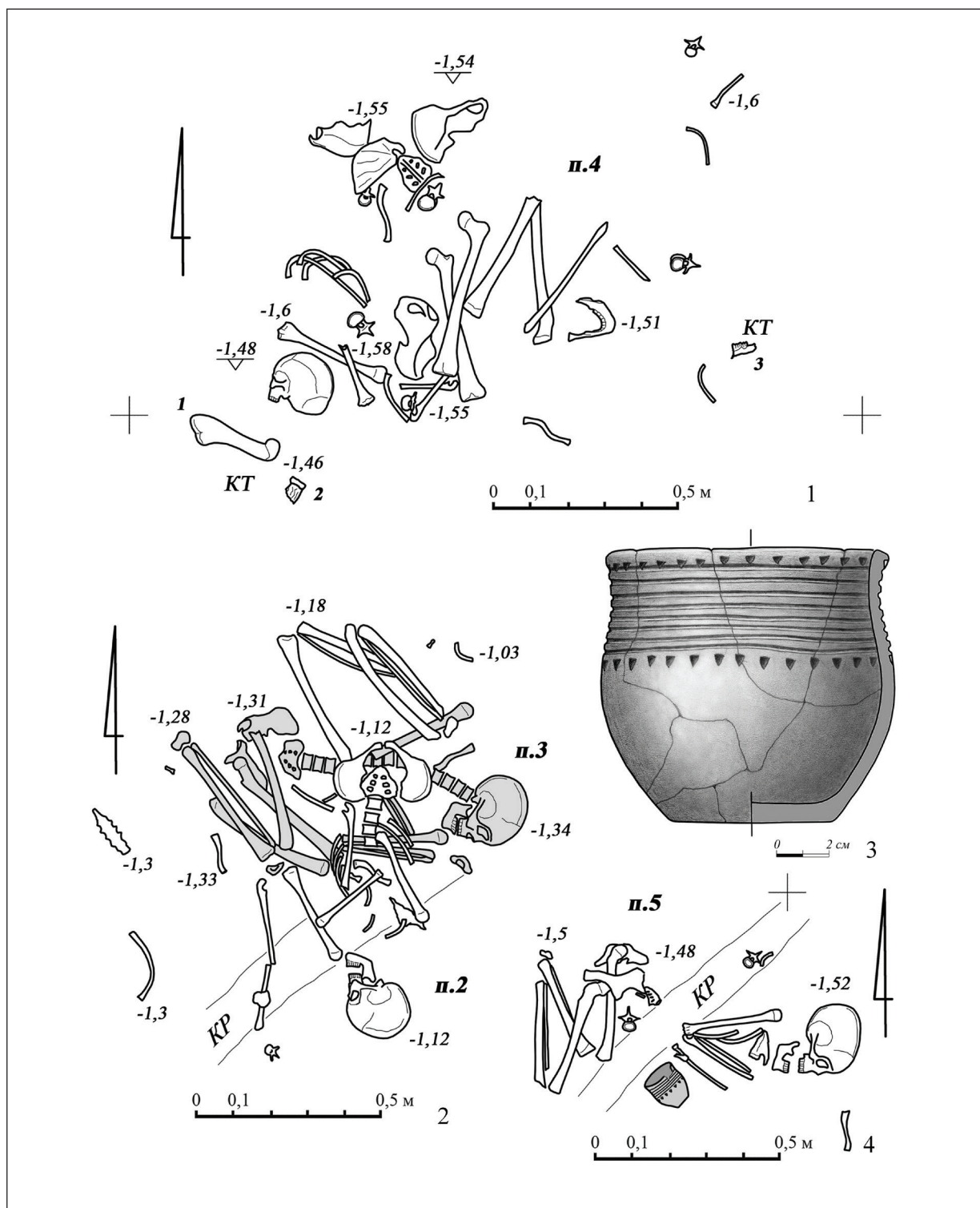

Рис. 9. Войцехівка, курганна група № 3, курган 2 (2012): 1 — поховання 4; 2 — поховання 2 та 3; 3 — посудина з поховання 5; 4 — поховання 5

Fig. 9. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 2 (2012): 1 — burial no. 4; 2 — burials nos. 2, 3; 3 — a vessel from the burial no. 5; 4 — burial no. 5

сірий. Поверхні підлощені. Діаметр вінець — 104 × 114 мм; діаметр корпусу — 108 × 113 мм; діаметр денця — 60 × 64 мм. Висота посудини — 104 мм. Посудина орнаментована по шийці

поясом із восьми горизонтальних боріздок, вище та нижче яких під вінцями та по плічку розташовано по ряду підтрикутних наколів.

Об'єкт 1 (комарівська культура) — «вогнище-жертвник» (рис. 10: 3). Об'єкт розташований у південно-східному секторі (квадрати А–Б/1–2). Являє собою скупчення обпаленого каміння, яке складалося з дев'яти каменів розмірами від 7×8 до 21×14 см. Площа скупчення $1,65 \times 1,50$ м, витягнуте за лінією північ–південь; рівень залягання каміння $-0,48$ – $-0,53$ м від R^0 . Біля південно-східного краю скупчення на рівні $-0,67$ м від R^0 , на денці стояла посудина 3.

Посудина 3 — присадкувата чаша (рис. 10: 2). Вінця низькі; краї плавно відігнуті, заокруглені. Денце сплющено-підокругле. Тісто з домішкою піску, блискіток слюди. Поверхня якісно заглажена. Колір переважно помаранчевий із жовтими та сірими плямами. Діаметр вінець — 143 мм; діаметр корпусу — 160 мм; діаметр денця — біля 110 мм. Висота посудини — 82 мм.

Об'єкт 2 (комарівська культура?) — «вогнище-жертвник» (?) (рис. 10: 1). Об'єкт розташований у північно-східному секторі, на межі квадратів А–Б/1. Являє собою скупчення обпаленого каміння, яке складалося з двох каменів. Більший, південно-східний камінь у вигляді плитки розмірами 25×23 см, 3–4 см зватовшки; лежав на рівні $-0,75$ – $-0,77$ м від R^0 . В $0,25$ м на північний захід від нього, на рівні $-0,68$ м від R^0 , знайдено інший камінь розмірами $13 \times 10 \times 6$ см. У $1,9$ м на північ від другого каменя, уже за межами котлована, на рівні $-0,76$ м від R^0 , виявлено ще один плаский камінь розмірами $10 \times 10 \times 1$ см.

Об'єкт 3 (комарівська культура?) — «вогнище-жертвник» (?) у вигляді невеликого скупчення дрібного перепаленого каміння. Об'єкт розташований у південно-західному секторі, у прикурбанній виїмці.

Об'єкт 4 (пізньотрипільська культура) — яма. Об'єкт розташований у північно-західному секторі (квадрат А/2); зафіксований у західному профілі північної половини брівки північ–південь (рис. 6: 3). Верхня частина заповнена шматками давньої дернини, що містила фрагменти трипільської кераміки. Заповнення нижньої частини ями являє собою сильно гумусований ґрунт із включеннями фрагментів трипільського посуду. Діаметр ями по брівці у верхній частині — до $2,6$ м (південний край перерізаний пізнім перекопом — об'єкт 5). Діаметр ями по брівці у нижній частині — до 1 м. Глибина — до $0,88$ м від нижнього рівня валкової кладки насипу ($-1,48$ м від R^0).

Об'єкт 5 (XIX–XX ст.?) — яма (грабіжницький шурф?). Об'єкт розташований практично в центрі кургану, у південно-східному куті квадрата А/1 північно-західного сектора; зафіксований у західному профілі північної половини брівки північ–південь та північному профілі брівки захід–схід безпосередньо під орним шаром (рис. 6: 3). Перерізає південний край об'єкта 4 та північно-західний край поховального котлована. Заповнення нижньої частини ями шарувате, затічне, що говорить про те, що яма певний час стояла відкритою. Ширина ями у верхній частині (по бровці північ–південь) $1,9$ м; ширина в нижній частині, на рівні $0,85$ м від поверхні — 1 м. Дно ями звужується на конус. Речові знахідки в заповненні не зафіксовані.

Об'єкт 6 (комарівська культура) — яма (рис. 7: 1). Об'єкт розташований у південно-східному секторі (квадрати А/1–2). Впущений у дно південної частини поховального котлована. У плані яма неправильно-підовальної форми із «вдавленою» всередину контуру південно-східною стінкою; зорієнтована за лінією північ–південь. Розміри — $2,36 \times 2,0$ м. Глибина від дна котлована — $0,4$ м ($-2,3$ м від R^0). Заповнення темно-сіре. Речові знахідки в заповненні не виявлені.

Курган 3 (2011 р.) (рис. 11).

Розташований на відстані 38 м на захід від кургану № 2 ($N50^{\circ}05,019'$, $E27^{\circ}40,358'$). Візуально діаметр кургану близько 10 м, висота біля $0,4$ м. Курган зведений над незначним природним підвищенням. У центрі кургану виявлене одне поховання (кенотаф), яке, імовірно, належить до комарівської культури ТКК.

Курган розкопувався вручну із залишенням центральної брівки. У центрі підвищення був закладений розкоп площею 48 м^2 (8×6 м), зорієнтований за лінією північ–південь; ширина брівки $0,4$ м.

Поховання 1 (рис. 12: 4). Розташоване в центрі кургану, безпосередньо під R^0 . Яма прямокутної форми, орієнтована по лінії південний захід — північний схід, розмірами $2,1 \times 1,6$ м. Глибина ями — $1,3$ м від R^0 ($0,95$ м від рівня впуску). Висота насипу над ямою — $0,35$ м. Заповнення ями вуглисте, містить незначну кількість фрагментів пізньотрипільського посуду із шару поселення. У південному куті, на рівні $-1,1$ м від R^0 , виявлені залишки обпаленої дошки розмірами 11×5 см та близько $1,5$ см завтовшки, — ймовірно, залишки обгорілого по-

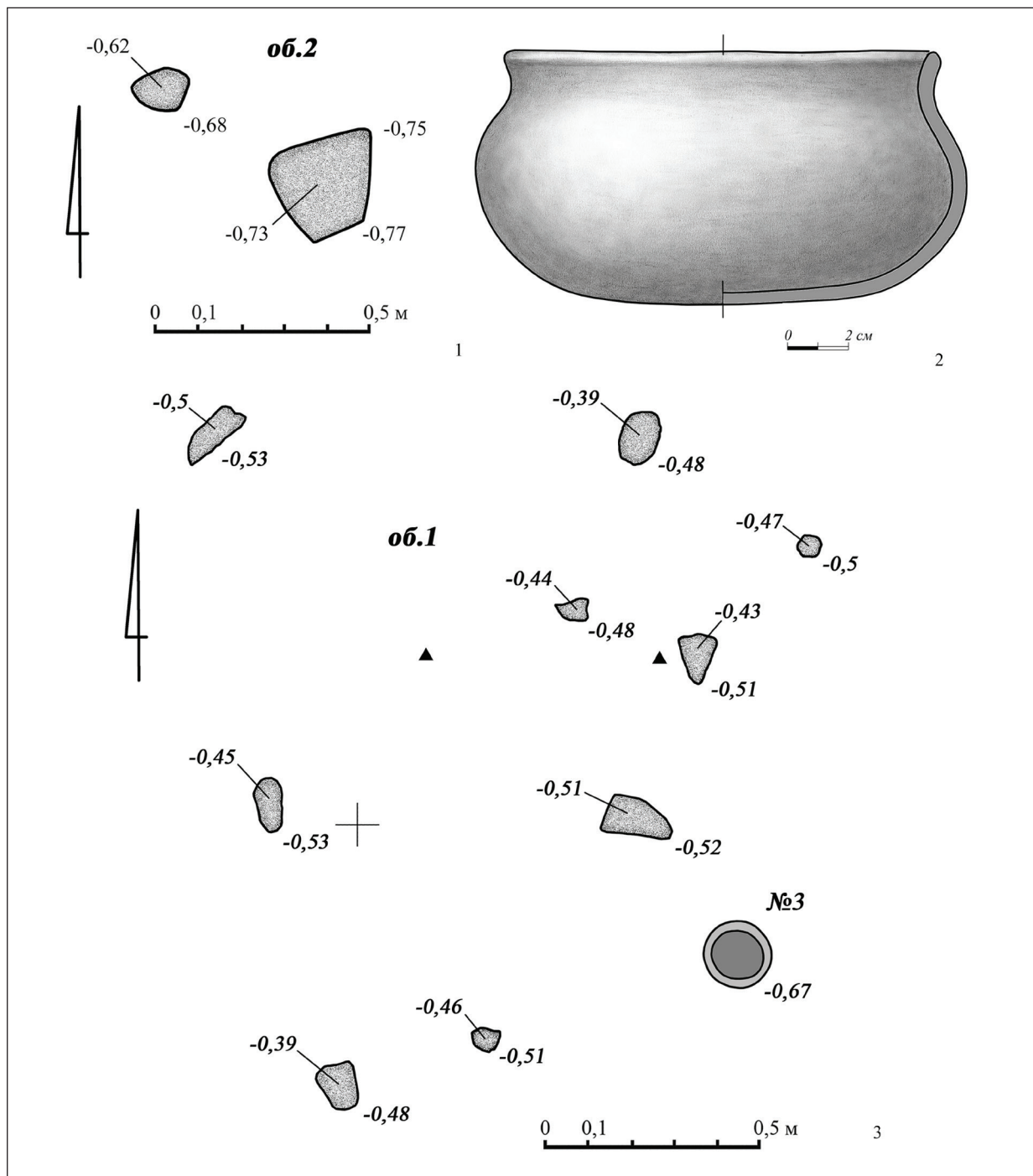

Рис. 10. Войцехівка, курганна група № 3, курган 2 (2012): 1 — об'єкт 2; 2 — посудина з об'єкта 1; 3 — об'єкт 1

Fig. 10. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 2 (2012): 1 — object no. 2; 2 — a vessel from the object no. 1; 3 — object no. 1

здовжнього перекриття. Вуглисті прошарки були простежені також і вздовж контуру ями при зачистці плями на рівні $-0,45$ м від R^0 .

Із насипу кургану походить декілька фрагментів посуду, які можуть бути пов'язані з тшинецьким культурним колом⁶. Серед них:

декілька фрагментів кераміки сосницького типу, орнаментованого «колючим дротом» (рис. 12: 3), фрагмент вінець напівсферичної миски (рис. 12: 1). На південний схід від ями, приблизно на рівні її фіксації, виявлений фрагмент придонної частини посудини із багатоваликовою орнаментациєю та дрібною жорстовою в тісті, яка має ознаки посуду бабинського та малополовецького типів (рис. 12: 2). За

⁶ Польові шифри на матеріалах із кургану 3 — «Войц.— 2011, курган 2».

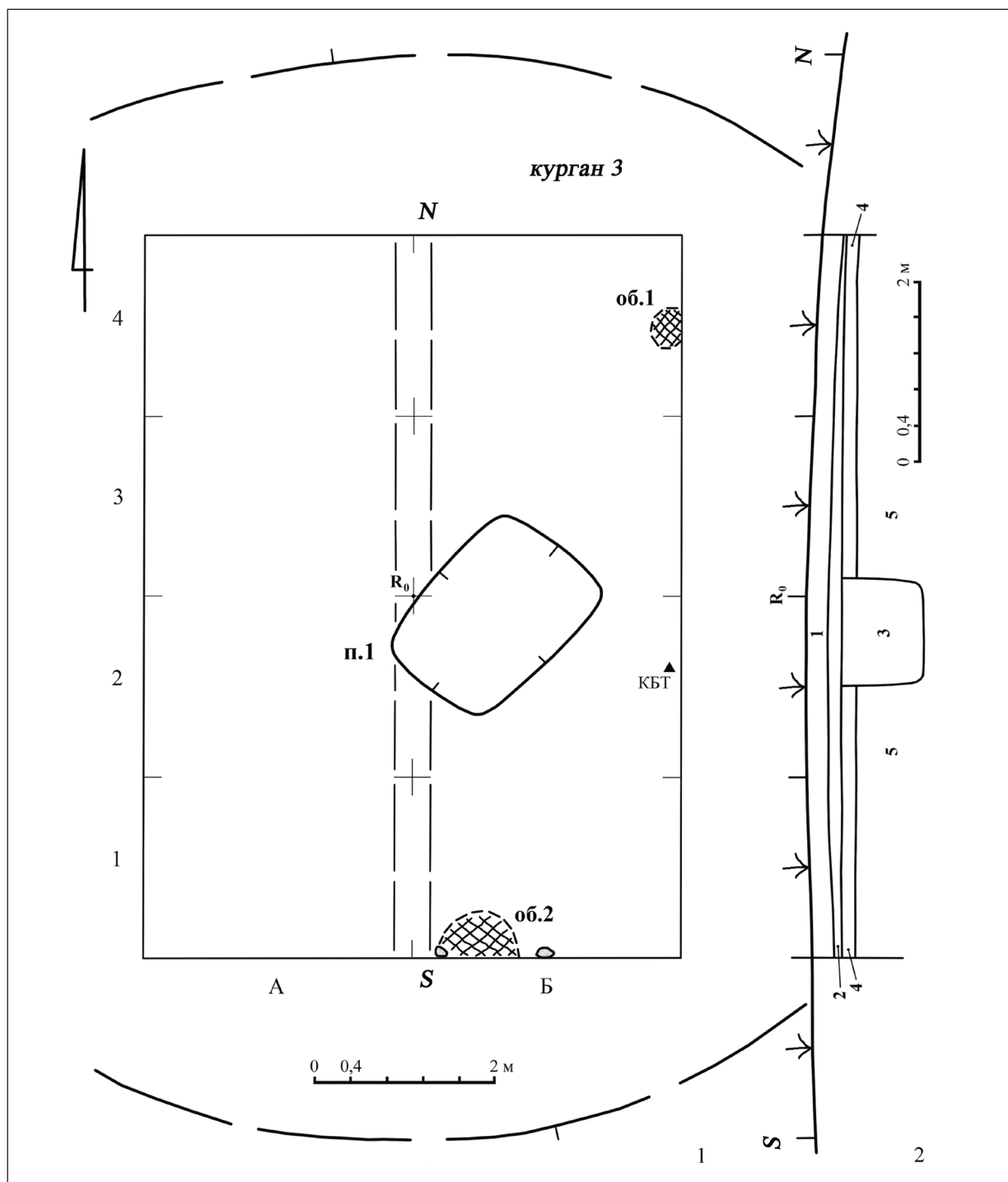

Рис. 11. Войцехівка, курганна група № 3 (2011), курган 3: 1 — план; 2 — бровка північ-південь, східний профіль (1 — орний шар; 2 — насип із шару трипільського поселення; 3 — заповнення ями поховання 1; 4 — шар трипільського поселення; 5 — материковий пісок)

Fig. 11. Voitsekhivka, barrow group no. 3 (2011), barrow no. 3: 1 — a plan; 2 — a north-south baulk, eastern profile (1 — a ploughed layer; 2 — an embankment from the Trypillia settlement layer; 3 — filling of the burial no. 1; 4 — Trypillia settlement layer; 5 — mainland sand)

цими уламками посуду, курган може бути датований раньокомарівським часом, другою чвертю II тис. до н.е. Однак не можна виключати, що ці розрізнені фрагменти взагалі не стосуються поховання і пов'язані з короткотривалою

стоянкою / стоянками, що передувала зведенню кургану.

Насип кургану був створений із шару пізньотрипільського поселення та містив фрагменти кераміки та крем'яні вироби трипільської культу-

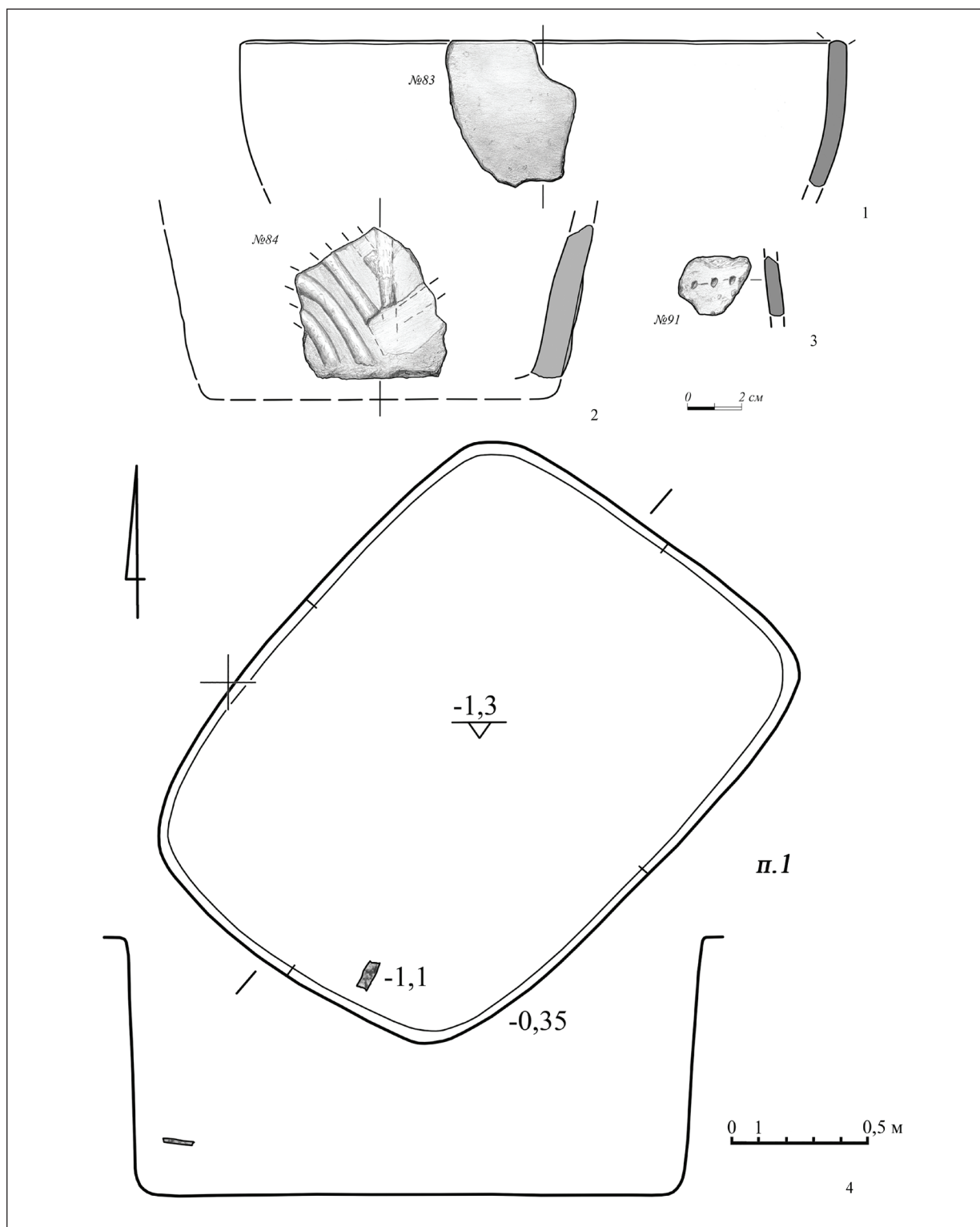

Рис. 12. Войцехівка, курганна група № 3, курган 3: 1–3 — кераміка з насипу; 4 — план і розріз ями поховання 1

Fig. 12. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 3: 1–3 — ceramics from the embankment; 4 — a plan and section of the pit of the burial no. 1

ри. У шарі, що підстилав курган, виявлено кілька розвалів кухонного й столового посуду трипільської культури. Скупчення трипільської кераміки зафіксовані переважно під південно-східною полою кургану. У північно-східній та південно-

східній частинах розкопу були залишки двох вогнищ трипільської культури — об'єкти 1 і 2.

Об'єкт 1 (пізньотрипільська культура) — залишки вогнища у вигляді прокалу та скупчення дрібної печини. Об'єкт розташований

у північно-східному куті розкопу (квадрат Б/4), на відстані 4 м на північний схід від R⁰. Площа скупчення 0,4 × 0,4 м. Глибина залягання верхньої поверхні — 0,22 м від сучасної поверхні (–0,25 м від R⁰). Потужність прокалу — 2 см.

Об'єкт 2 (пізньотрипільська культура) — залишки вогнища у вигляді прокалу. Об'єкт розташований у південно-східній частині розкопу (квадрат Б/1), на відстані 3,6 м на південь — південний схід від R⁰. Розміри прокалу 0,90 × 0,55 м. Глибина залягання по верхній площині — 0,3 м від сучасної поверхні. Потужність прокалу — 5 см. У західній частині об'єкта лежали два обпалені камені, розмірами 17 × 14 × 10 та 10 × 8 × 5 см, а з протилежного боку, під бровкою — фрагмент обпаленої зернотерки, розмірами 27 × 15 × 14 см.

Курган 4 (2012 р.) (рис. 1: 4/04).

Розташований на відстані 52 м на захід — північний захід від кургану 3, та на відстані 22 м на південний схід від кургану 1 (N50°05,030', E27°40,318'). Візуально діаметр кургану біля 8 м, висота близько 0,2 м. У процесі розкопок встановлено, що насип повністю знищений оранкою, яка зруйнувала також і шар пізньотрипільського поселення, зафіксований у перевідкладеному стані.

Репер R⁰ був встановлений у візуально найвищій частині підвищення. У південно-західному куті північно-східного сектора було закладено траншею № 1, орієнтовану за лінією північ-південь, розмірами 4 × 1 м. У південно-східному куті південно-західного С3 сектора було закладено траншею № 2, орієнтовану за лінією захід-схід, розмірами 4 × 2 м. Обидві траншеї розкрито на глибину до 1 м. В обох траншеях речові знахідки зустрічаються практично тільки в орному шарі. Нижче орного шару йде природний шар із орзандовими прошарками.

Знахідки представлені столовою та кухонною керамікою пізньотрипільської культури. Залишки поховання ТКК не зафіксовані, однак в орному шарі та на поверхні трапляються розрізнені фрагменти кераміки тшинецького типу.

Курган 5 (рис. 1: 4/05).

Розташований на відстані 96 м на захід — північний захід від кургану 1 (N50°05,059', E27°40,230'). Візуально діаметр кургану близько 15 м, висота майже 0,6 м.

Курган 6 (рис. 1: 4/06).

Розташований на відстані 121 м на захід — північний захід від кургану 5 (N50°05,077',

E27°40,133'). Візуально діаметр кургану близько 10 м, висота близько 0,3 м. Поверхні обох останніх підвищень сильно розорані. Розкопки на них не проводилися.

Палеопедологічні дослідження Войцехівського могильника

З метою вивчення палеоґрунтів співробітники відділу палеогеографії Інституту географії НАН України Ж. М. Матвиїшина та А. С. Кушнір поставили розчистки на різних ділянках бровок курганів 1 (дві розчистки), 2 (три розчистки), 3 та 4 (по одній розчистці), а також розчистки фонових ґрунтів у шурфах за межами курганів (Матвиїшина, Лысенко, Кушнір 2020). Найбільш інформативні результати дали матеріали з курганів 1 та 2.

У **кургані 1** простежений сірий лісовий ґрунт (рис. 3: 3), подібний до тих, що у наш час формується під широколистяними лісами. Умови клімату були значно кращі за сучасні. Зональність (зона мішаних лісів) була зміщена на північ. Великі території займали грабово-букові ліси, залишалися ділянки відкритих просторів із пишною трав'яною рослинністю (Матвиїшина, Кушнір 2011).

У **кургані 2** сучасний ґрунт можна визначити як дерново-сильнопідзолистий, проте ілювіальний горизонт із культурними залишками, можливо, характеризує умови лісового ґрунтоутворення, близького до більш теплопомірного режиму формування ґрунтів — бурих опідзолених лісових, таких, що розвивалися в умовах менш континентального, але більше рівномірно вологого клімату (рис. 6: 2). Природні зони представляли західніший варіант теплопомірного клімату (схожого з Прикарпатським) і, ймовірно, територія була вкрита широколистяними лісами з ділянками відкритих просторів. Під курганом зафіксований профіль і древнішого ґрунту з артефактами пізньотрипільської культури, який близький до чорноземів опідзолених або темно-сірих лісових (Матвиїшина, Кушнір 2012).

Аналіз поховального ритуалу

Елементи поховального обряду курганної групи № 3 мають аналогії на різних пам'ятках північного ареалу комарівської культури. Неглибокий заглиблений підпрямокутний майданчик, подібний до майданчика в кургані 1, зафіксований у кургані 1 (2010 р.) курганної групи І в Буківні.

Котлован із кургану 2 може бути зіставлений із котлованами ритуально-поховальних комплексів 2, 4, 5 Малополовецького могильника. Порожніями (кенотафи?), на кшталт поховання 1 в кургані 3, виявлені в Буківні (група I, курган 3), у центрі курганних комплексів 7, 7а, 8, 8а Малополовецького могильника (Лысенко 2011).

Загалом у групі № 3 виявлено сім поховань: чотири тілопокладення, дві демембрації та один кенотаф. Усі поховання розташовані в центральному секторі курганів. У тілопокладеннях усі скелети лежать скорчено; ступінь скорченості різний — сильний (2/3⁷), середній (2/5) та слабкий (2/1, 2/2). Три небіжчики (2/2, 2/3, 2/5) покладені на лівому боці, один (2/1) — на правому. Руки у всіх були сильно зігнуті в ліктях, кисті розташовувалися перед обличчям. Два поховання (2/3, 2/5) орієнтовані головами на схід, ще два (2/1, 2/2) — на південь.

Великий інтерес являє обряд демембрації (розчленування), зафіксований у двох похованнях (1/1, 2/4). В обох випадках кістки були складені в певному, але не анатомічному порядку; черепи зросташовувалися в західній, а нижні щелепи у східній частині скупчення кісток. Обряд демембрації має широкі аналогії в горизонтах МП-II — МП-IV (1600–1200 BC) Малополовецького могильника та на низці інших пам'яток Правобережного Лісостепу (Лысенко 2015). Відомі такі поховання і в курганній групі № 1 Войцехівського могильника (поховання 11/3) (Лагодівська, Захарук 1956, с. 72, рис. 5). Поширення обряду демембрації серед населення комарівської культури може бути пов'язане з відлунням впливів культур катакомбної спільності доби середньої бронзи (Лысенко, Разумов 2016).

Супровідний інвентар (керамічний посуд) виявлений лише у двох похованнях (2/1, 2/5). В обох випадках посудини лежали на боці, вінцями на північний захід. У похованні 1/1 знайдено лише декілька фрагментів тюльпаноподібної посудини; можливо, горщик був розбитий при проведенні певних ритуалів на тафологічній стадії некрологічного циклу (Смирнов 1997) і його фрагменти потрапили до поховання при засипці.

Як супутній інвентар можна розглядати й посудини, виявлені в курганах 1 та 2 поряд із скупченнями обпаленого каміння,

інтерпретованими як «вогнища-жертovníки». Аналогічне скупчення, яке також було інтерпретовано як «вогнище-жертovníк», було виявлено на дні котлована комплексу № 5 Малополовецького могильника. Поховання 158 з Малополовецького 3 являло собою скупчення обпаленого каміння, серед якого знайдені розрізнені людські кістки.

Відкритим залишається питання, чи одночасовими були поховання, що походять із котлована кургану 2. Серед них безперечно одночасовими, що належать до часу зведення кургану, є чоловіче поховання 2/4 і жіноче поховання 2/5, виявлені на одному рівні, на 0,4 м вище дна котлована. Поховання 2/1, 2/2, 2/3, можливо, були впущені в насип трохи пізніше, хоч явного перекопування у валковій кладці насипу зафіксовано не було. Розташування скелетів жінки (2/2) й чоловіка (2/3) безпосередньо один над одним, рівно під прямим кутом, імітуючи своєрідну «свастику» (рис. 9: 2), свідчить про їх одночасність — інакше анатомічний порядок кісток скелета поховання 2/3 було б порушено.

Якщо припустити, що останні три поховання не є супутніми стосовно поховань, здійснених у придонній частині котлована, а поховання 2/1 було здійснено через певний (але не дуже значний) період після поховань 2/2 та 2/3, то місце над похованнями 2 та 3 мало бути якось позначено на поверхні — інакше важко пояснити розташування скелета 2/1 практично над скелетом 2/2, у дзеркальній позі, колінами до колін та обличчям до обличчя (рис. 7: 2).

Відзначимо однакову орієнтацію посудин у похованнях 2/5 та 2/1 — вінцями на північний захід. Однак самі посудини типологічно тяжіють до різних хронологічних горизонтів: кубок із поховання 2/5 можна віднести до ранньокласичного етапу комарівської культури (відповідає горизонту МП-III Малополовецького могильника), а горщик із поховання 2/1 — до пізньокласичного етапу (МП-IV) (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003); хоч ці типи певний час могли й співіснувати.

Керамічний комплекс пам'ятки є досить характерним для комарівської культури ТКК. Цілі та реконструйовані форми з об'єктів представлені тільки посудом S-подібного профілю (тюльпаноподібні горщики та чаші). У формі тюльпаноподібного кубка з поховання 2/5 відчувається певний відголосок кубків середньодніпровської культури. Приземкувата неорнаментована чаша з кургану 2 знаходить

⁷ Тут і далі за текстом чисельник позначає номер кургану, знаменник — номер поховання.

певні аналоги серед посуду курганної групи № 1 Войцехівки та комплексу посуду з Гостомеля (Лысенко 2019, рис. 3: 3; 7: 1). Характерними для комарівської культури є прокреслені горизонтальні борозенки, групи вертикальних і похилих відрізків, заштриховані трикутники, «бахрома» у вигляді підтрикутних або підовальних вдавлень, ряди круглих ямок. Орнаментація посудини з поховання 2/1 тотожна до орнаментації тюльпаноподібної посудини з поховання Кордишів VIII 1/1 (Ільчишин 2016, рис. 1: 3). Орнаментація ручки посудини 2 з кургану 1 стилістично близька до орнаментації ручок чаш молдовсько-буковинської групи комарівської культури ТКК: Магала (Смирнова 1976, рис. 5: 3–4), Lunca (eds. Savruc, Dumitroaia 2001, pl. 50: 1–2). Однак сама ручка на посудині з Войцехівки масивніша, на відміну від стрічкових ручок із наколами з басейнів Прута та Сірета.

Узагальнення та висновки

Значення вивчення пам'яток Войцехівського археологічного комплексу полягає в тому, що волинська група комарівської культури, разом із прип'ятською та києво-житомирською групами сосницької культури та мазовецько-підляською групою тшинецької культури, належать до внутрішнього ареалу ТКК, його ядра,

оточеного з усіх боків спорідненими культурними групами. Цей ареал, що охоплює основні території Вісло-Дніпровського межиріччя, в цілому відповідає ареалу, у якому більшість дослідників розміщує ядро формування праслов'янського етносу (див. напр.: Березанська 1972, с. 192–193; Отрошенко 2005, с. 185).

Проведені у 2011–2012 рр. дослідження наповнюють реальним змістом припущення, що Войцехівський могильник комарівської культури ТКК не обмежувався лише розкопаною раніше курганною групою № 1, а займав весь лівий берег р. Случ навпроти с. Колодяжне, між смт Миропіль та с. Войцехівка (Колосівка) (Гамченко 1924, с. 67–68; Лагодовська 1948, с. 62; Березанська 1972, с. 57; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2011). Це був один із великих курганних некрополів комарівської культури, розташований на реконструйованій північній гілці правобережної ділянки транс'європейського лісостепового шляху доби бронзи, що з'єднував карпатські перевали з переправами на Дніпрі та йшов далі в напрямку Поволжя та Приуралля (Отрошенко 1995; Лысенко 2017, с. 31). На підставі радіовуглецевого датування та аналізу керамічного комплексу, досліджені в курганній групі № 3 поховання можуть бути датовані, так само як і поховання курганної групи № 1, серединою — третьою чвертю II тис. до н.е.

Артёменко, И. И. 1987. Сосницкая культура. Комаровская культура. Тшинецкая культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (отв. ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106–116.

Березанская, С. С. 1959. *Отчёт о работе Волинского разведочного отряда в 1958–1959 гг.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1959/13а.

Березанська, С. С. 1964. *Бронзовий вік на Україні*. Київ: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1967. Тшинецко-комаровская культура на Северной Украине. *Советская археология*, 2, с. 120–136.

Березанська, С. С. 1971. Тшинецька культура. В: Телегін, Д. Я. (відп. ред.). *Археологія Української РСР*, І. Київ: Наукова думка, с. 344–354.

Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.

Бунятян, К. П. 2021. Доба бронзи — «вік тваринництва». В: Ворончук, І. (ред.). *Історія Волині*. 1. Київ: Харків: Видавець Олександр Савчук, с. 167–208.

Бурдо, Н. Б. 2004. Войцехівка. В: Відейко, М. Ю. (відп. ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*, 2. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 103–104.

Гамченко, С. С. 1924. *Раскопки 1924 г. на Волини Сергея Гамченко*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 3 (С. С. Гамченко), спр. 46–48.

Гончаров, В. К. 1948. *Отчет о работах Волинско-Подольской археологической экспедиции 1948 года*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1948/5.

Дергачёв, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп)*. Кишинев: Штиинца.

Дзбановський, Є. О. 1947. Інститут археології АН УРСР у 1944 р. *Археологія*, І, с. 183–186.

Ільчишин, В. В. 2016. Комарівський горизонт багатопарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині. В: Ситник, О. (відп. ред.). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, с. 259–272.

Капустін, К. М., Мироненко, Л. В., Хамайко, Н. В., Шевченко, Т. М., Шелехань, О. В. 2020. Нові надходження до наукових фондів Інституту археології НАН України (2004–2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1(34), с. 208–265.

Кривальцєвич, М. М. 1995. Помнікі тшинецького часу на пудні Беларусі. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 6, с. 3–32.

Лагодовская, Е. Ф. спр. 34–35. *Материалы к исслед. Войцеховских памятников*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 15 (О. Ф. Лагодовська), спр. 34–35.

Лагодовська, О. Ф. 1948. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. *Археологія*, II, с. 62–77.

Лагодовская, Е. Ф. 1954. Войцеховское позднетрипольское поселение. *Краткие сообщения института археологии (У)*, 3, с. 86–89.

Лагодовська, О. Ф., Захарук, Ю. М. 1956. Нові дослідження Войцехівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 69–74.

Лакіза, В. Л. 2008. *Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння*. Мінск: Беларуская навука.

Литвинова, Л. В., Лысенко, С. Д. 2012. Новый антропологический материал из Войцеховского могильника. В: Алёкшин, В. А. и др. (ред.). *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями*, 1. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; Периферия, с. 94-97.

Лысенко, С. Д. 2011. Реконструкция погребального обряда восточного ареала тшинецкого культурного круга (по материалам исследований последних лет). *Археологія і давня історія України*, 5, с. 66-71.

Лысенко, С. Д. 2015. Демембрация в погребальном обряде комаровской культуры. В: Токарева, Е. П. (ред.). *Древние культы, обряды, ритуалы: памятники и практики. Сборник научных статей*, 1. Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, с. 74-100.

Лысенко, С. Д., 2017. Тшинецкий культурный круг — связующее звено между Балтийским и Черноморским регионами в эпоху поздней бронзы (2 тыс. до н.э.). В: Чореф, М. М. (ред.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 9. Москва; Тюмень; Нижневартовск (б. н.), с. 23-66. <https://doi.org/10.24411/2219-8857-2017-00002>.

Лысенко, С. Д. 2019. Материалы комаровской и сосницкой культур в экспозиции Археологического музея Института археологии НАН Украины. *Археологія і давня історія України*, 3(32), с. 49-62.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2011. Вклад С. С. Гамченко в изучение памятников тшинецкого культурного круга. В: Платонова, Н. И. (отв. ред.). *История археологии: личности и школы. Материалы Международной научной конференции к 160 летию со дня рождения В. В. Хвойки (Киев, 5-8.10.2010)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 217-230.

Лысенко, С. Д., Разумов, С. Н. 2016. Демембрация в погребальном обряде ингильской катакомной культуры. *Новое прошлое*, 4, с. 49-66. <https://doi.org/10.18522/2500-3224-2016-4-49-66>.

Матвишина, Ж. Н., Кушнир, А. С. 2011. Заключение о результатах педологического исследования Войцеховского могильника эпохи поздней бронзы. В: Лысенко, С. Д. *Отчет о работах Фастовской археологической экспедиции в 2011 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2011/120, приложение 1.

Матвишина, Ж. Н., Кушнир, А. С. 2012. Заключение о результатах педологического исследования Войцеховского могильника эпохи поздней бронзы в 2012 г. В: Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. *Отчет о раскопках Войцеховского и Малополовецкого могильников в 2012 году (Исследования Фастовской археологической экспедиции в 2012 году, I)*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2012/96, приложение 1.1.

Матвишина, Ж. Н., Лысенко, С. Д., Кушнир, А. С. 2020. Палеопедологические исследования курганов Войцеховского могильника. В: Чореф, М. М. (ред.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 12. Нижневартовск: «Киммерия», с. 13-76. <https://doi.org/10.24411/2713-2021-2020-00001>.

Отрощенко, В. В. 1995. Пути обмена — пути миграций. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. Материалы украинско-российского полевого археологического семинара (с. Капитаново, 13-14 июля 1994 г.)*. Луганск: Институт археологии НАНУ, с. 18-19.

Отрощенко, В. В. 2005. Эпоха енеоліту-бронзи. В: Залізняк, Л. Л. (ред.). *Археологія України: Курс лекцій: Навчальний посібник*. Київ: Либідь, с. 106-202.

Свешников, И. К. 1990. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-комаровская культура. В: Черныш, А. П. (отв. ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 78-88.

Славін, Л. М. 1947. Двадцять п'ять років археологічних досліджень Академії наук УРСР. *Археологія*, 1, с. 65-84.

Смирнов, Ю. А. 1997. *Морфология преднамеренного погребения*. Москва: Изд. фирма «Восточная литература» РАН.

Смирнова, Г. И. 1976. Магала-I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 118-135.

Cavruc, V., Dumitroaia, G. (eds.). 2001. *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*. Piatra-Neamț: Constantin Matasă.

Dąbrowski, I. 1972. *Powiązania Ziemi polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław; Warchawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum.

Florescu, M. 1970. Problème de la civilisation de Costișa à la lumière du sondage de Borlesti. *Dacia*, 14, p. 51-81.

Gardawski, A. 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne*, V, s. 7-189.

Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon Chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper Basins. *Baltic-Pontic Studies*, 12, p. 253-306.

Kostrzewski, J. 1930. Cmentarzyska typu trzcinieckiego. *Z otchłani wieków*, 5, p. 26-35.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziemi Polskich*, III. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo PAN, s. 173-196.

Rimantiene, R., Ostrauskas, T. 1998. Dem Trzciniec gleichzeitige Siedlungen in Litauen. In: Koško, A., Czebreszuk, J. (eds.). "Trzciniec" — system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 203-215.

Sulimirski, T. 1936. Cmentarzysko kurkhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, XLI, 9, p. 273-277.

Swiesznikow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, 12/1, s. 39-107.

Taras, H. 1995. *Kultura Trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Serhii D. Lysenko¹, Svitlana S. Lysenko²

¹PhD, Senior Research Fellow, Department of Archaeology of the Eneolithic-Bronze Age, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, ORCID 0000-0001-9624-0364, suragangal@gmail.com

²PhD, Senior Research Fellow, Department of Archaeology of the Eneolithic-Bronze Age, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, ORCID: 0000-0001-6713-6074, sspssl@gmail.com

BARROW GROUP NO. 3 OF THE VOITSEKHIVKA CEMETERY OF THE KOMARIV CULTURE

In 2011, the Fastiv Archaeological Expedition renewed the research on the barrow cemetery of the Komariv culture of the Trzciniec cultural circle. This cemetery is located on the border of the Zhytomyr and Khmelnytskyi Oblasts of Ukraine, between

the Myropil, Kolodiazne and Kolosivka (the former Voitsekhivka), on the left bank of the Sluch River. Earlier excavations on the site, included in archaeological literature under the name of the Voitsekhivka cemetery, were conducted by S. S. Hamchenko (1924) and E. F. Lahodovska (1949), who studied 14 barrows in two barrow groups. In 2011–2012 in the newly discovered barrow group no. 3, four mounds were excavated, containing the remains of seven burials. Based on radiocarbon dating and analysis of the ceramic complex, the barrows can be dated by the middle — the third quarter of the 2nd millennium BC. All the mounds were erected on the natural hills of the dune ridge occupied earlier by the settlement of the late Trypillia culture. The publication provides a detailed description of all the objects studied in 2011–2012.

Palaeopedological studies at the Voitsekhivka burial ground, carried out by employees of the Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine (Zh. N. Matviishina, A. S. Kushnir), make it possible to reconstruct palaeolandscapes of the Bronze Age. Grey forest soil was traced in the barrow no. 1 (2011), similar to those that now is forming under broadleaf forests. Climate conditions were much better than modern ones. Zoning (zone of the mixed forest) was placed to the north. Large areas were occupied by hornbeam and beech forests; there were areas of open spaces with lush grass vegetation. The modern soil in the barrow no. 2 (2012) can be defined as sod-strongly podzolic, but the illuvial horizon with cultural remains may characterise the conditions of forest soil formation, close to the regime of formation of soils of a more warm-temperate period — brown podzolic forest soils, which developed in conditions of less continental, but a more uniformly humid climate. The natural zones represented a western version of a warm-temperate climate (similar to the Carpathian one) and, probably, the territory was covered with broad-leaved forests with areas of open spaces. The profile of an older soil is also recorded under the mound, close to podzolic chernozems or dark grey forest soils.

Key words: Volyn, Late Bronze Age, Trzcinec cultural circle, Komariv culture, Voitsekhivka cemetery.

References

- Artemenko, I. I. 1987. Sosnitskaia kultura. Komarovskaia kultura. Tshinetskaia kultura. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (eds.). *Arkheologiiia SSSR. Epokha bronzы lesnoi polosy SSSR*. Moscow: Nauka, p. 106–116.
- Berezanskaia, S. S. 1959. *Otchet o rabote Volynskogo razvedochnogo otriada v 1958–1959 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1959/13a.
- Berezanska, S. S. 1964. *Bronzovyi vik na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka.
- Berezanskaia, S. S. 1967. Tshinetsko-komarovskaia kultura na Severnoi Ukraine. *Sovetskaia arkheologiiia*, 2, p. 120–136.
- Berezanska, S. S. 1971. Tshynetska kultura. In: Telehin, D. Ya. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, tom I. Kyiv: Naukova dumka, p. 344–354.
- Berezanskaia, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka.
- Buniatian, K. P. 2021. Doba bronzы — “vik tvarynnystva”. In: Voronchuk, I. (ed.). *Istoriia Volyni*, tom 1. Kyiv; Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk, p. 167–208.
- Burdo, N. B. 2004. Voitsekhivka. In: Videiko, M. Yu. (exec. ed.). *Entsyklopediia trypilskoii tsyvilizatsii*, tom 2. Kyiv: Ukrpo-lihrafmedia, p. 103–104.
- Florescu, M. 1970. Probleme de la civilizatiune de Costisa a la lumiere du sondage de Borlesti. *Dacia*, 14, p. 51–81.
- Gamchenko, S. S. 1924. *Raskopki 1924 g. na Volyni Sergeia Gamchenka*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 3. (S. S. Gamchenko), file 46–48.
- Goncharov, V. K. 1948. *Otchet o rabotakh Volynsko-Podolskoi arkheologicheskoi ekspeditsii 1948 goda*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1948/5.
- Dergachyov, V. A. 1986. *Moldaviya i sosednie territorii v epokhu bronzы (Analiz i kharakteristika kulturnykh grupp)*. Kishinev: Shtiintsa.
- Dzbanovskiy, Ye. O. 1947. Instytut arkheolohii AN URSS u 1944 r. *Arheologia*, I, p. 183–186.
- Ilchysyn, V. V. 2016. Komarivskiy horyzont bahatosharovoho kurhannoho mohylnya Kordyshchiv VIII na Shumshchyni. In: Sytnyk, O. (exec. ed.). *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, vol. 20. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, p. 259–272.
- Kapustin, K. M., Myronenko, L. V., Khamaiko, N. V., Shevchenko, T. M., Shelekhan, O. V. 2020. Novi nadkhodzhennia do naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy (2004–2019 rr.). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1(34), p. 208–265.
- Kryvalcevich, M. M. 1995. Pomniki tshchineckaga chasu na poudni Belarusi. *Gistarychna-arhealagichny zbornik*, 6, p. 3–32.
- Lagodovskaia, E. F. File 34–35. *Materialy k issled. Voitsekhovskikh pamiatnikov*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 15 (E. F. Lagodovskoi), file 34–35.
- Lahodovska, O. F. 1948. Voitsekhivskiy mohylnyk bronzovoi doby na Volyni. *Arheologia*, II, p. 62–77.
- Lagodovskaia, E. F. 1954. Voitsekhovskoe pozdnetripolskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii (U)*, 3, p. 86–89.
- Lahodovska, O. F., Zakharuk, Yu. M. 1956. Novi doslidzhennia Voitsekhivskoho mohylnya. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, VI, p. 69–74.
- Lakiza, V. L. 2008. *Starazhytnasci poznyaga nealitu i rannyaga peryyadu bronzavaga veku Belaruskaga Panyamonnya*. Minsk: Belaruskaya navuka.
- Litvinova, L. V., Lysenko, S. D. 2012. Novyi antropologicheskii material iz Voitsekhovskogo mogilnika. In: Alekshin, V. A.

- et al. (eds.). *Kultury stepnoi Evrazii i ikh vzaimodeistvie s drevnimi tsivilizatsiiami*, kn. 1. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, Periferiia, p. 94-97.
- Lysenko, S. D. 2011. Rekonstruktsiia pogrebalnogo obriada vostochnogo areala tshinetskogo kulturnogo kruga (po materialam issledovaniia poslednikh let). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 5, p. 66-71.
- Lysenko, S. D., 2015. Demembratsiia v pogrebalnom obriade komarovskoi kultury. In: Tokareva, E. P. (ed.). *Drevnie kul'ty, obriady, ritualy: pamiatniki i praktiki. Sbornik nauchnykh statei*, I. Zimovniki: Zimovnikovskii kraevedcheskii muzei, p. 74-100.
- Lysenko, S. D., 2017. Tshinetskii kulturnyi krug — svyaziushchee zveno mezhdru Baltiiskim i Chernomorskim regionami v epokhu pozdnei bronzy (2 tys. do n.e.). In: Choref, M. M. (ed.). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, vol. 9. Moscow; Tiumen; Nizhnevartovsk (w. ed.), p. 23-66. <https://doi.org/10.24411/2219-8857-2017-00002>.
- Lysenko, S. D. 2019. Materialy komarovskoi i sosnitskoi kultur v ekspozitsii Arkheologicheskogo muzeia Instituta arkheologii NAN Ukrainy. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3(32), p. 49-62.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2011. Vklad S. S. Gamchenko v izuchenie pamiatnikov tshinetskogo kulturnogo kruga. In: Platonova, N. I. (ed.). *Istoriia arkheologii: lichnosti i shkoly. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii k 160 letiiu so dnia rozhdeniia V. V. Khvoiki (Kiev, 5–8.10.2010)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 217-230.
- Lysenko, S. D., Razumov, S. N. 2016. Demembratsiia v pogrebalnom obriade ingul'skoi katakomnoi kultury. *Novoe proshloe*, 4, p. 49-66. <https://doi.org/10.18522/2500-3224-2016-4-49-66>.
- Matviishina, Zh. N., Kushnir, A. S. 2011. Zakliuchenie o rezultatakh pedologicheskogo issledovaniia Voitsekhovskogo mogilnika epokhi pozdnei bronzy. In: Lysenko, S. D. *Otchet o rabotakh Fastovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2011 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2011/120, annex 1.
- Matviishina, Zh. N., Kushnir, A. S. 2012. Zakliuchenie o rezultatakh pedologicheskogo issledovaniia Voitsekhovskogo mogilnika epokhi pozdnei bronzy v 2012 g. In: Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. *Otchet o raskopkakh Voitsekhovskogo i Malopolovetskogo mogilnikov v 2012 godu (Issledovaniia Fastovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2012 godu, I)*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2012/96, annex 1.1.
- Matviishina, Zh. N., Lysenko, S. D., Kushnir, A. S. 2020. Paleopedologicheskie issledovaniia kurganov Voitsekhovskogo mogilnika. In: Chofer, M. M. (ed.). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, vol. 12. Nizhnevartovsk: "Kimmeriia", p. 13-76. <https://doi.org/10.24411/2713-2021-2020-00001>.
- Otroshchenko, V. V. 1995. Puti obmena — puti migratsii. In: Pryakhin, A. D. (ed.). *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona. Materiali ukrainsko-rossiiskogo polevogo arkheologicheskogo seminaru (s. Kapitanovo, 13–14 iyulya 1994 g.)*. Lugansk: Institut arkheologii NANU, p. 18-19.
- Otroshchenko, V. V. 2005. Epokha eneolitu-bronzy. In: Zaluzniak, L. L. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy: Kurs lektsii. Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Lybid, p. 106-202.
- Sveshnikov, I. K. 1990. Srednii period bronzovogo veka Prikarpatya i Volini. Tshinetsko-komarovskaya kultura. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpatya (eneolit, bronza i rannee zhelezo)*. Kyiv: Naukova dumka, p. 78-88.
- Slavin, L. M. 1947. Dvadtsiat piat rokiv arkheolohichnykh doslidzhen Akademii nauk URSR. *Arheologia*, I, p. 65-84.
- Smirnov, Iu. A. 1997. *Morfologiiia prednamerennogo pogrebeniia*. Moscow: Izd. firma "Vostochnaia literature" RAN.
- Smirnova, G. I. 1976. Magala-I i nekotorye voprosy khronologii pozdnekomarovskoi kultury v Prikarpatie. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Tegin, D. Ia. (eds.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 118-135.
- Cavruc, V., Dumitroaia, G. (eds.). 2001. *Cultura Costișa in contextul epocii bronzului din România*. Piatra-Neamț: "Constantin Matasă".
- Dąbrowski, I. 1972. *Powiazania Ziemi polskiej z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum.
- Florescu, M. 1970. Problème de la civilisation de Costișa à la lumière du sondage de Borlesti. *Dacia*, 14, p. 51-81.
- Gardawski, A. 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materialy Starożytne*, V, s. 7-189.
- Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon Chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper Basins. *Baltic-Pontic Studies*, 12, p. 253-306.
- Kostrzewski, J. 1930. Cmentarzyska typu trzcinieckiego. *Z otchłani wieków*, 5, p. 26-35.
- Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziemi Polskiej*, III. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo PAN, s. 173-196.
- Rimantiene, R., Ostrauskas, T. 1998. Dem Trzciniec gleichzeitige Siedlungen in Litauen. In: Koško, A., Czebreszuk, J. (eds.). "Trzciniec" — system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 203-215.
- Sulimirski, T. 1936. Cmentarzysko kurkhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. *Sprawy i Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, XLI, 9, p. 273-277.
- Swiesznikow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, 12/1, s. 39-107.
- Taras, H. 1995. *Kultura Trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.